

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

MAGISTRSKO DELO

DRUŽBENA RAZDELITEV BOGASTVA IN EKONOMSKI
SISTEM

Ljubljana, julij 2011

URBAN SUŠNIK

IZJAVA

Študent Urban Sušnik izjavljam, da sem avtor tega magistrskega dela, ki sem ga napisal pod mentorstvom prof. dr. Andreja Sušjana, in da v skladu s 1. odstavkom 21. člena Zakona o avtorskih in sorodnih pravicah dovolim njegovo objavo na fakultetnih spletnih straneh.

V Ljubljani, dne _____

Podpis: _____

Kazalo

Uvod.....	1
1. Širše značilnosti ekonomskega sistema	4
1.1 Specifičnost kapitalizma.....	5
1.2 Kapitalistični razvojni vzorec	14
1.2.1 Protekcionizem v razvitih gospodarstvih	14
1.2.2 Kontrolirani <i>laissez-faire</i> na Kitajskem	24
2. Družba izobilja, pravičnost in teorija pravične cene.....	31
2.1 Prvotna družba izobilja.....	31
2.2 Pravična cena	35
2.2.1 Zgodovinski vidik	35
2.2.2 Nova interpretacija	38
3. Termodinamični zakoni in družbena razdelitev bogastva.....	48
3.1 Dinamika družbene razdelitve bogastva.....	48
3.2 Termodinamične posledice civilizacije	55
4. Ideologija našega časa in vprašanje človeške narave.....	58
Zaključek.....	63
Viri in literatura.....	67

Uvod

Klasična politična ekonomija je posvečala velik del svoje pozornosti problemu družbene razdelitve bogastva. Za razliko od sedaj prevladujoče neoklasične paradigme je takrat med ekonomisti prevladovalo mnenje, da na družbeno razdelitev bogastva vplivajo druge sile, ne le ponudba in povpraševanje. Mogoče to izhaja iz dejstva, da so sami živeli še v dobi plemstva s podedovanimi pravicami, ki so se zdele nekako nadčasovne in odporne proti pregovorni glodalski sposobnosti časa. O njihovih vzgibih lahko le ugibamo, a gotovo je, da so se družbeni razdelitvi bogastva (predvsem v obliki dohodkov različnih proizvodnih dejavnikov) takrat nadvse resno posvečali. Tematika družbene razdelitve bogastva je postala po marginalistični revoluciji nekakšna *idea non grata* v ekonomskih krogih, saj bi obravnava te tematike lahko razkrila nekatere neprijetne resnice o naši družbi. Še več, tematika ni postala le nezaželena, temveč je zavoljo znanstvenosti zakona marginalne produktivnosti postala tako rekoč nepomembna (Rousseas, 1980, str. 53).

Ravno zaradi tega se ekonomisti ob omembi pravičnosti po večini zdrznejo, kajti njihova veda se je v aspiraciji, da bi postala znanost, že pred stoletjem skušala otresti vsega, kar marginalistična revolucija ni bila zmožna procesirati. Človeštvo je že od nekdaj imelo opravka s pravičnostjo. Termin pravična cena se lahko najde v najstarejših komercialnih zapiskih in je najbrž star toliko kakor menjava sama. Starodavna stela iz babilonske tržnice še iz časov Hammurabijevega zakonika vsebuje izraz pravična cena. Vendar pa besedno zvezo najdemo še celo dandanes, npr. na napisu nad pariškim bifejem v Gare St. Lazare, kjer si potniki lahko potešijo svojo žejo *au juste prix* (Baldwin, 1958, str. 8). Naloga bo skušala pokazati, kako je pravičnost (četudi morebiti ne v praksi) nekakšna konstanta civilizirane družbe in kako je pravičnost pred neolitsko revolucijo in pred nastankom prvih velikih namakalnih civilizacij predstavljala ne le teoretski, temveč dosti bolj oprijemljiv pojem. Človeštvo je v relativno kratkem času, od neolitske revolucije pa do danes, doživelo svoj veliki vzpon. Ta seveda ni prišel brez posledic, nekaterih bolj, drugih spet manj zaželenih. Na tem mestu bi prvič uporabil frazo, ki je bila (predvsem med ekonomisti) gotovo prevečkrat uporabljena in večinoma v napačnem kontekstu: Zastonjskega kosila ni. Bolj kompleksne družbene strukture pomenijo družbeno delitev dela, ki (zgodovinsko gledano) s seboj prinašajo neenakost. Marx je komunizem formuliral na ideji o vrnitvi v prvotno družbeno stanje, s čimer je imel v mislih vrnitev družbe v stanje pred nastankom prvih civilizacij, ki so zavoljo bolj kompleksnih družbenih struktur zahtevale družbeno delitev dela in posledično se je z razvojem kompleksnih civilizacijskih struktur podrla tudi prvotna egalitarna družbena ureditev, neke vrste protokomunizem, ki je zaznamoval večino človeške zgodovine (prve civilizacije v človeški zgodovini so se pojavile relativno pozno). Sam trdim, da mora imeti tudi vmesno družbeno stanje (med dvema »komunizmoma«, če hočete) neko obliko *neegalitarne (neenake) pravičnosti* in *kolektivnega zavedanja*, da kljub očitnim socialnim nepravilnostim obstaja upanje, po katerem hrepenimo in zaradi katerega te nepravilnosti kot družba dopuščamo.

Čeprav lahko dvomimo o obstoju popolnoma racionalnega subjekta, je menda že nekajtisočletni obstoj civilizirane družbe dovolj velik empirični dokaz, da se ljudje zavedamo tudi dobrobiti civilizacije, zato nam popolna egalitarnost ne predstavlja ultimativne preference, temveč smo racionalni v našem zavedanju, da nič ne pride zastonj ter da tudi civilizacija nosi s seboj negativne eksternalije.

Moja razmišljanja o pravični ceni bodo v resnici obsegala le določen del naloge, kjer bom najprej predstavil pretekla razmišljanja, na katerih sem razvil lastno teorijo. Koncept te pravične cene bo v osnovi preprost in bo temeljil na politični in institucionalni formaciji cene. Vsakdo se mora strinjati, da trgi kljub svoji vplivnosti in splošni pervazivnosti (odvisni predvsem od obstoja institucije monetarnega sistema in zaradi posledične prodornosti denarja) delujejo znotraj širših institucionalnih okvirov in da je to razmerje, kjer je vpliv obojestranski (tj. nobena izmed obeh spremenljivk ni popolnoma neodvisna od druge). Fizikalno vplivov institucij ne znamo dobro pojasniti, kar pa nam vseeno ne onemogoči, da bi potegnili vsaj najosnovnejši zaključek, da je vplivnost medsebojna oz. obojestranska. Osebnost se mi zdi to samoumevno, a v mehanicistični paradigmi, ki je zavzela sfero ekonomske vede, je to daleč od samoumevnega.

Za razliko od ortodoksnih pogledov neoklasike trdim, da so družbeni sistemi odprti in ne zaprti. Keynes je svoj metodološki pristop označil za babilonskega, navdihnil pa naj bi ga veliki Sir Isaac Newton (lastnik njegovih najintimnejših zapiskov je bil ravno Keynes sam) (Rossi, 2004, str. 332). Če ortodoksni pristop temelji na stabilnosti, na splošnem redu, na ravnotežju, brez notranjih nasprotij in brez paradoksov, potem predstavlja holistični ali, če hočete, babilonski pristop diametralno nasprotje kartezičnemu sistemu razmišljanja (Dow, 1996, str. 12). Hegeljska dialektika dovoljuje obstoj teze, antiteze in končno sinteze, kar je za opisovanje družbene realnosti, prepredene z nekonsistentnostmi, zelo pripravno (Dow, 1996, str. 17). Newtonova velika znanstvena dognanja so večinoma plod njegovih povsem neznanstvenih razmišljanj. Skratka, če mi dovolite malce poetičnosti, pot do resnice ni vedno ravna in tlakovana z zlatom, temveč lahko naša razmišljanja v končni fazi pripeljejo tudi do povsem nepričakovanih rezultatov in globlja resnica je lahko le stranski produkt nekega povsem drugega (irelevantnega) miselnega procesa. Problem odprtih sistemov in izbira ustrezne metodologije je pereče vprašanje, saj človek rad operira na določenih predpostavkah, ki naj bi imele v končni fazi vendarle neke trdne temelje. Problem predvsem družbenih znanosti pa je t. i. negotovo znanje, ki predstavlja neko nasprotje analizi *ceteris paribus* oz. omeji smiselnost njene aplikacije. Zavaljo negotovega znanja in zavaljo negotovosti odprtih sistemov na splošno se vedno znova postavljajo vprašanja o smotrnosti ekonometričnega inštrumentarija (ter širše kartezijske paradigme), ki negotovosti ne more procesirati, temveč jo hoče zreducirati na verjetnost (Dow, 1996, str. 14). Čeprav ni moj namen predolgo razglabljati o sami metodologiji, pa vseeno mislim, da je metodologija (neke vrste forma, če hočete) skorajda enako pomembna kot vsebina, saj namreč ta forma lahko enako vsebino prikaže povsem drugače. Kaj to pove o absolutnosti naše discipline ali celo o absolutnosti znanosti na splošno, prepuščam drugim, zagotovo pa gre izbirati metodologijo glede na problem, ki je v mojem primeru zastavljen tako široko, da po mojem mnenju ne dovoljuje zaprte in omejujoče, četudi s formalnega vidika gledano bolj zaželene metodologije. Slednja naj predstavlja katalizator ter ne zavore v našem razumevanju narave; predstavlja naj orodje – pregovorna ramena velikanov, ki so nam s svojim razmišljanjem

omogočili boljši uvid v realnost sveta okoli nas. V tem smislu lahko izbiro t. i. babilonske metodologije razumemo tudi kot povsem zavestno izbiro ne le zaradi tega, ker po definiciji ni omejujoča, temveč tudi zato, ker se metodologija glavnega toka ekonomske misli namensko ne loteva določenih (po mojem mnenju) ključnih problemov in je kot taka sama postala problematična, mogoče celo ideološko zaznamovana. Seveda se bo tu našel marsikdo, ki bo rekel, da je glavni tok v resnici tudi dovolj heterogen in da ne gre vseh avtorjev in idej metati v isti koš. To je sicer popolnoma res, a obstajajo določene ideje glavnega toka, ki so postale vseprisotne in to ne le znotraj znanstvene skupnosti, temveč tudi izven nje. Ekonomika je kaj hitro zopet postala politična in v resnici ni nikoli prenehala biti politična. Le metoda je postala bolj indirektna in s tem še tolikanj bolj pretkana, saj neposredne povezave med ekonomiko in politično ideologijo ni več. Sam izhajam iz dejstva, da je ta povezava prav tako močna kot kadar koli prej, in ker se naloga ubada z institucionalnim ustrojem družbe, kjer je usoda formalnih institucij predvsem v rokah politike, predstavlja forma (metodologija) povsem otipljiv problem. Gre torej za nekaj neotipljivega, ki pa ima (tako kot na primer denar) zelo realne posledice za materijo človeškega bivanja.

Širina naloge je potrebna posledica komplementarnosti raznih družbenih institucij ter seveda kompleksnosti družbe. Posledično to po navadi pomeni, da se celotna debata o takšnem miselnem modelu (vsaj v družboslovnih vedah) vrti ravno okoli predpostavk. Začetek razmišljanj nas bo peljal skozi zgodovino in bralcu bom skušal dokazati, kako nekatere t. i. tradicionalne modrosti to v resnici niso. Ta del bo postavil podstat za naslednja razmišljanja. Lahko bi se reklo, da gre za ekskurz v naravo ekonomskega sistema, ki pa ne bo omejen le na obdobje človeške zgodovine, ki je danes postalo poznano kot doba kapitalizma, temveč bo analiza širša in bolj univerzalna. Skušal bom dokazati, da med vzponom kapitalizma in med prejšnjimi obdobji človeške zgodovine ne bo odločilne *speciffice differentiae*, ki bi razmejevanje sploh opravičevala (tj. s stališča družbe kapitalizem ni izjema). A človeku je blizu binarno razmišljanje, zato bom predlagal alternativno razmejitveno strukturo. Naše razmišljanje se bo začelo pri družbi na dokaj teoretični ravni, čeprav moram tu poudariti, da se zavedam omejitev raznih svetovnih teorij človeške zgodovine. Omejitve ima vsaka metodologija, zato bo v splošnem moje vodilo na koncu tale misel S. Dowove v njenem preglednem članku »The Post-Keynesian School« (1991): »Bolje je imeti približno prav kot biti v natančni zmoti« (Sušjan, 2006, str. 311). Natančnost in specifičnost sta brez dvoma hvalevredni vrline, recimo na področju strojništva, kjer se stroka ukvarja z znanim in je vzročnost jasna in preverljiva, v odprtih sistemih z negotovim znanjem pa je situacija drugačna. V obeh primerih se sicer prizadeva za enake ideale, ki pa jih je dosti težje doseči, kar pomeni, da je znotraj odprtih sistemov preprosto malce težje doseči enako raven natančnosti.

V naslednjem delu bo govora o pravični ceni, ki bo le malo povezana z originalnim konceptom, ki ga dandanes večinoma pripisujemo srednjeveškimi sholastikom. Če bo prvi del naloge popolnoma kritičen, bo drugi del idealističen. Teorija je delno prosta spon realnosti, čeravno je njen namen opazovanje realnosti. A tako kot se odkritja naravoslovnih znanosti prej ali slej prelijejo v tehnološke procese, nove tehnologije in nove proizvode, tako se tudi nova spoznanja o družbeni realnosti prej ali slej manifestirajo v njeni spremembi. Se pravi, to čemur ekonomisti pravimo normativna znanost, lahko v resnici razumemo tudi kot nekakšno dolgoročno

poslanstvo naših teorij in razmišljanj (meni osebno neljubi izraz za ta fenomen bi bil socialni inženiring). Dinamična gospodarska realnost zahteva spreminjajoče institucionalne okvire in če pride do prevelikega razhajanja med statičnimi družbenimi strukturami in med vedno dinamičnimi (imenujmo jih po marksistično) proizvodnimi silami, je takšno stanje verjetno nezaželeno, saj morajo institucije predstavljati oporo in ne oviro družbeni dinamiki.

Zadnji dve poglavji sta usmerjeni k iskanju nekaterih ključnih vplivov, ki jih ima družbena razdelitev bogastva na delovanje ekonomskega sistema. Uporabil bom tako fizikalne in fiziološke kot tudi zgodovinske in sociološke argumente. Prvo izmed teh poglavij bo bolj osredotočeno na družbo ter naravo, medtem ko v predzadnjem poglavju naredim preskok na individualno raven. V tem poglavju ni toliko pod drobnogledom človek, kot so pod drobnogledom miselni modeli, s katerimi se skuša opisati njegova narava. Razmišljanja o naravi človeške duše lahko spremenijo človeško dušo, lahko pa spremenijo tudi celoten duh časa. Na ta način lahko poenostavljene ideje o človeški naravi, ki so bile ustvarjene znotraj nekaterih širših teoretičnih poskusov in morebiti predstavljajo le predpostavke za miselne modele akademikov, dobijo naravo ideologije. Razumljivi, obvladljivi deterministični modeli so vsem ljubi zaradi svoje predvidljivosti. Ironično tako pogosto postanejo cilji političnih in gospodarskih elit ravno predpostavke teh modelov, saj ob izpolnjenosti teh predpostavk naj ne bi bilo nobenih ovir za »lepši jutri«. Graditelji modelov seveda zrahljajo predpostavke, da njihovi modeli delujejo, se pravi, da prikažejo neki pojav le v odvisnosti od nekaterih ključnih spremenljivk. Zaradi obetavnih zaključkov lahko postanejo zanimivi in družba skuša emulirati njihove rezultate s tem, da emulira »napačne« (poenostavljene) predpostavke o svoji lastni naravi in tako se cikel (začasno) zaključi. Zaključek bo pomenil sintezo celotne naloge in razmišljanj, razvitih iz poglavja v poglavje.

1. Širše značilnosti ekonomskega sistema

Naslednje poglavje je namenjeno zgodovinskemu pregledu ekonomskega razvoja modernih kapitalističnih držav, ugotavljanja skupnega razvojnega vzorca, ki je povsem drugačen od teoretičnih zaključkov ter nasvetov neoklasične ekonomske teorije. Temu bo sledilo še nadaljnje posploševanje, ki bo spominjalo na Wallersteinovo teorijo svetovnih sistemov. Tudi do slednje imam določene zadržke, kajti roko na srce je posploševanja resnično ogromno, izbira optimalne ravni posploševanja (oz. ravni abstrakcije) pa je precej arbitrarna. To ne pomeni, da se ne strinjam z nekaterimi zaključki avtorjev, ki naj bi sodili med mislece teorije svetovnih sistemov. Narobe, njihovi uvidi se mi zdijo na splošno zelo zanimivi, moti me le, da se ti uvidi skušajo predstaviti kot skorajda povsem objektivna znanstvena teorija. Sam pristop ni napačen, a ima svoje omejitve, ki se jih njegovi stvaritelji nočejo zavedati. Tudi igra različnih avtorjev postane smešna, kajti če Wallerstein postavi neko izhodiščno tezo o kapitalizmu kot ekonomskem sistemu zadnjih 500 let, potem je odgovor drugih mislecev teorije svetovnih sistemov, da pokažejo, kako je ekonomski sistem še bolj splošen (Frank & Gills, 1996, str. 3). Skratka, tudi teoretiki svetovnih sistemov so se tako zatopili v svoje teoretske modele, da so začeli umevati vso človeško zgodovino skozi naočnike teh modelov. Ti naočniki, ustvarjeni z namenom, da bi lahko videli resnično naravo stvari, so zahtevali toliko truda, toliko natančnega brušenja,

kalibriranja, prilagajanja lastnim verjetjem in kompleksni realnosti, da jih noben teoretik zlepa ne bo izpustil iz rok. Ko je delo enkrat končano, pa se očal skorajda ne sme več dotikati. Morebiti jih malce prestavlja po nosu, če zlezejo dol, in jih skuša prestaviti malce višje in obratno. Za udobnejšo rabo se sem ter tja malce prepogne okvir, kar nekateri odpornejši naočniki dopuščajo, spet drugi ne. Toda, da bi stvaritelj svoja očala kdaj zamenjal z drugimi, to se skorajda ne zgodi. Einstein z Bohrovimi naočniki? Lepo vas prosim, mogoče v onostranstvu!

Začetno vprašanje tega poglavja bo torej o specifičnosti kapitalizma kot ekonomskega sistema. Raven abstrakcije se bo nižala z vsakim naslednjim podpoglavjem. Najmanj abstraktna in najbolj razumljiva bo končna analiza kapitalističnega ekonomskega sistema, ki bo temeljila na bolj ali manj splošno znanih dejstvih iz zadnjih dvesto do tristo let. Primeri splošnosti bodo izbrani eklektično, čeprav je moj namen prikaz splošnosti. Ne verjamem, da je za to potrebna ekonometrična analiza, prav tako ne verjamem, da je za dokaz splošnosti treba empirično pregledati gospodarske politike vseh 190 in še nekaj držav v zadnjih dvesto in nekaj letih. Model kapitalističnega razvoja ni samo zelo očiten, temveč temelji tudi na razumljivih principih, ki se logično skladajo med seboj. Neuspešne razvojne vzorce posamičnih držav lahko tudi povsem očitno pripišemo ravno odstopanju od načel tega miselnega modela.

1.1 Specifičnost kapitalizma

Oče teorije svetovnih sistemov Immanuel Wallerstein je rojstvo trenutnega kapitalističnega svetovnega sistema postavil v 16. stoletje. Njegovo razmišljanje je smiselno. Andre Frank Gunder, ki ima malce drugačno definicijo svetovnega sistema, vidi začetke današnjega ustroja sveta štiri tisočletja pred Kristusom, se pravi tam nekje za časa prvih namakalnih civilizacij v Mezopotamiji in Egiptu (Frank & Gills, 1996, str. 3). Seveda obstajajo tudi avtorji, ki svetovni sistem vidijo že za časa »neolitske revolucije«, tj. uvedbe kmetovanja kot proizvodjalne metode. Površno gledano ima vsak vidik svoj prav, vse je odvisno od definicije svetovnega sistema, kjer se teoretiki spustijo v definicijske debate, ki se zunanjim opazovalcem najbrž zdijo povsem odvečne. Wallerstein (1996, str. 294) govori o *world-system's* za razliko od enega svetovnega sistema (*world system*). Širša območja nekaterih imperijev v preteklosti bi tako po njegovem lahko tvorila t. i. *world-system* (pomislimo samo na meje znanega sveta, kot so si ga vse do Kolumba predstavljali Evropejci), ne pa tudi pravega svetovnega sistema. Poznavalce akademije ne preseneča, da glede tega ne obstaja splošno soglasje, saj naj bi bil po mnenju nekaterih drugih avtorjev svetovni sistem, če odmislimo obe Ameriki, dosti starejši od »le« petsto let (Frank & Gill, 1996, str. 3). Wallerstein (1996, str. 293) je videl v kapitalizmu dovolj očiten prelom s preteklostjo in tako je svetovni sistem povezal z rojstvom kapitalizma (ne industrializacije, ki bi konec koncev tudi lahko predstavljala neki mejnik in s tem bi dobili najmlajši teoretični svetovni sistem, če seveda ne bi šli tako daleč, da bi svetovni sistem povezali šele z internetno revolucijo, kar bi pomenilo, da v njem živimo šele dobro desetletje in pol). Kapitalizem je zagotovo precej edinstven sistem, ki je skupaj s procesom industrializacije povzročil največjo revolucijo v človeški proizvodnji dejavnosti od neolitske revolucije, zato je mu je treba priznati neko specifičnost in edinstvenost, ki ga zagotovo ločuje od prejšnjih obdobj – Wallerstein kot odločilno razliko med prejšnjim svetovnimi sistemi in kapitalizmom omenja **neprekinjeno**

akumulacijo kapitala (1996, str. 293). A ker prehodi iz enega v drug sistem večinoma niso revolucionarni, temveč postopni, je pod vprašaj postavljen tudi kapitalizem – v smislu sistema, ne produkcijskega načina. Z vidika družbene pravičnosti (razslojenost, dohodkovna neenakost itn.) je kapitalizem le nadaljevanje prejšnjih družbenih ureditev s to razliko, da so se hierarhična razmerja morala prilagoditi novim materialnim razmeram, kjer pa je narava neenakosti ostala enaka. Institucije so se morale spremeniti, a njihova bit je ostala enaka. Celo gospodarske politike današnjih držav in starih imperijev, kot sta Bizanc in Rim, so si mestoma srhljivo podobne. Wallersteinu je treba priznati, da se je v zadnjih petih stoletjih hitrost gospodarskih in institucionalnih sprememb izjemno pospešila. Če gledamo na sposobnost kapitalizma kot produkcijskega načina, potem ni imel noben prejšnji produkcijski način primerljivih tehnoloških zmogljivosti. Slika je seveda drugačna, če primerjamo nekatere osnovne relacije moči v družbi – na tej fronti kapitalizem ni prinesel tako samoumevnega napredka.

Andre Gunder Frank, ki je sicer na nasprotnem polu od Wallersteina glede klasifikacije prvega svetovnega sistema, je v enem izmed svojih del (*World Accumulation, 1492–1789*) vzel pod drobnogled ravno obdobje »dolgega 16. stoletja«, ko je Evropa konsolidirala svoj kolonialni vpliv ne le v obeh Amerikah, temveč tudi v Aziji. Frank skozi celotno knjigo opozarja na nekatere splošne značilnosti evropskega delovanja. Na tem mestu naj dodam, da je vprašanje rojstva kapitalizma po mojem mnenju odprto. Če se je kapitalizem rodil s finančno revolucijo v Italiji, potemtakem je primitivni kapitalizem obstajal že v Bizancu. Če kapitalizma ne povežemo s finančnimi inovacijami, temveč z realnim sektorjem, potem je bil odločilen prelom storjen v 18. stoletju, čeprav se je t. i. primarna akumulacija za ta »veliki pok«¹ dogajala že vsaj dve stoletji prej. Dogajala se je v Angliji z ograjevanjem, ki ga je natančno popisal že Marx, in dogajala se je v vseh zavzetih kolonijah zahodnoevropskih držav. Na vsak način je vzporedno z rojstvom kapitalizma potekal še en (morebiti ločen) proces: kolonialni imperializem. Eden izmed ključnih Frankovih zaključkov je, da Evropa v tistem času ni imela ključnih tehnoloških in gospodarskih prednosti pred azijskimi državami (Azija je vse do konca 18. stoletja predstavljala gospodarsko najuspešnejšo celino), na kar naj bi kazalo tudi dejstvo, da je bil evropski izvoz praktično nič, naš uvoz pa (gledano predvsem s stališča vrednosti in ne tonaže) ogromen. Bogate in stare družine so šle »na kant« zaradi razmetavanja z vzhodnimi začimbami, vse kar se je spremenilo z dobo po letu 1492, pa je bilo to, da se je Evropa znebila posrednikov (kar je pomenilo tudi zaton slednjih, čeprav morda sprva bolj v simboličnem smislu, saj najbrž trgovina z Evropo le ni predstavljala tako velikega dela gospodarske dejavnosti arabskega sveta). Frank je povsem zdravorazumsko prikazal trgovanje med Evropo in Azijo v proučevanem obdobju. Trdi, da si je Evropa to trgovino lahko privoščila izključno zaradi nahajališč zlata in srebra v Južni Ameriki ter zaradi ekskurzov v azijsko trgovino. Portugalci so se tako osredotočili na azijsko trgovino (in na piratstvo), da so dobili potrebno žlahtno kovino (večinoma iz trgovine z Japonsko) za nakup dragocenih začimb, ki so jih nato prepeljali v Evropo (Frank, 1978, str. 37). Tudi zlato iz obeh Amerik naj bi šlo iz Evrope naprej v Azijo kot plačilo za začimbe in druge izdelke, kajti Evropa sama ni imela proizvodov, ki bi jih azijski potrošniki v tistem času potrebovali in želeli (Frank, 1978, str. 149). Da pa je Evropa na obeh kontinentih sploh lahko bila prisotna (to velja v tem obdobju predvsem za Ameriko), gredo zasluge predvsem njeni

¹ Industrijska revolucija.

vojaški moči. Po Franku (1978, str. 107) se je imela Evropa za svoj gospodarski vzpon zahvaliti vojski in ne obratno. Vzročnost je po njegovem šla od vojaške in politične pokoritve h gospodarski pokoritvi in kasnejši nadvladi. Seveda je vprašanje, če lahko vojaško tehnologijo obravnavamo ločeno od razvitosti nekega gospodarstva, kajti če gre za eno in isto stvar, potemtako je bila posredno vseeno gospodarska moč tista sila, ki je odločila kolonialni konflikt Evropi v prid. Osebnost me takšna neskončna in nerazrešljiva debata ne zanima. Dejstvo je, da je vojaška moč igrala veliko vlogo pri akumulaciji kapitala iz kolonij in še zlasti pri ustvarjanju kolonij. Avtorji različnih polov se sicer ne morejo zediniti, koliko je ta prvotna akumulacija pomagala pri industrializaciji Evrope. Takole na hitro bi človek rekel, da kapital v kapitalizmu zmeraj pride prav, spet po drugi strani lahko prevelika kolonialna vpletenost daje domačim proizvajalcem napačne proizvodne signale, kar lahko na dolgi rok škoduje konkurenčnosti gospodarstva. Kakršna koli je že vzročna povezanost, Frank je gotovo dokazal pomembnost kolonij pri financiranju trgovine matičnih držav predvsem z Azijo, a tudi z drugimi državami v Evropi. Ker Evropa ni imela izdelkov, ki bi jih lahko ponudila Azijcem, je preprosto preusmerila tokove zlata v trgovino z Azijo. Le deloma, da se razumemo, vsaj v primeru Španije vemo, da je veliko zlata odpotovalo neposredno v genoveške banke, ki so financirale španske imperialne ekspedicije.

Frank se ne ustavi le pri tej začetni fazi, temveč gre zelo natančno naprej in našteva primere, kjer skuša dokazati pomembnost »meča« v zgodovini svetovne akumulacije. Osebnost mislim, da je težko kvantificirati pomembnost primarne akumulacije (tj. v resnici kraje, še posebno v kolonijah glede tega ni bilo pretvez). A Franku je gotovo uspelo dokazati, da se je akumulacija dogajala in da so se tokovi stekali v centrih imperija. Brez zelo podrobne analize vidimo, da se med gospodarsko najrazvitejšimi državami še danes najde večina kolonialnih velesil iz obdobja zadnjega pol tisočletja. Še zlasti od druge polovice 18. stoletja pa je viden proces večje intenzifikacije uporabe vojaške sile tudi na področju Azije (in ne le v ameriških kolonijah), kar je pomenilo, da npr. angleški Vzhodnoindijski družbi ni bilo treba več plačevati za indijsko blago s srebrom in zlatom iz Amerike, temveč si je vse od pokoritve Bengala Indija sama plačala lastno okupacijo (Frank, 1978, str. 149).

Frank je pokazal, kako je bil kolonializem kapitalizmu nekako položen v zibelko – vključno z nasiljem, ki pritiče kolonialnim avanturam. Kolonialna preteklost prežema kapitalizem še dandanes, čeprav je narava odvisnosti postala subtilnejša. Seveda mi kdo poreče, da korelacija ne predstavlja kavzalnosti, tj. če dve cesti tečeta vzporedno, je lahko to povsem spontano in ne načrtno, ker bi ena brez druge ne mogli obstajati. A če je korelacija resnično močna, potemtako je to naravo sistema treba najmanj vzeti v obzir, kajti če je korelacija močna, to predstavlja vsaj nek namig o vzročnosti. Sama po sebi je kovarianca le potreben in ne zadosten predpogoj za vzročnost. Če je kapitalizem že v svoji zibelki mednarodni sistem, potem se nam lahko postavi dvom o vseh ekonomskih modelih, ki temeljijo na zaprtem gospodarstvu. Čeprav se takšnemu modelu lahko dodajo spremenljivke, ki ga naredijo mednarodnega, je vprašanje, ali ne bi bilo treba razmišljati od zunaj navznoter. Morebiti bi morali biti gospodarski modeli v osnovi svetovni in bi se šele nato iz teh izdoblili nacionalni modeli.

Na to lastnost kapitalizma nas opozarja v svojem delu *The Value of Money* (2009, str. xiv) indijski ekonomist Prabhat Patnaik, ki gradi svoja razmišljanja na predpostavkah odprtega

gospodarstva (ker hermetično zaprtih gospodarstev zgodovina kapitalizma ne pozna). Tudi v njegovih razmišljanjih o kapitalističnem ekonomskem sistemu igrajo veliko vlogo razmišljanja o kolonializmu. Tu Patnaik v resnici le na novo odkriva toplo vodo, saj je Rosa Luxemburg že pred dobrim stoletjem v svojem delu *Akumulacija kapitala* predstavila po njenem ogromen pomen kolonializma za normalno delovanje kapitalizma. Oba avtorja govorita o kapitalizmu kot o produkcijskem načinu. V tem smislu ne gre toliko za neki sistem, temveč bolj za določene tehnološke okvire, ki narekujejo specifično institucionalno ureditev (kapitalisti, delavci, mezno delo, tovarne itn.). Skratka, Frankov pogled je širši, vendar manj abstrakten. Morebiti pa se tako le zdi zaradi različnih metodoloških prijemov, kajti Frankov pristop je zelo romanski in manj deduktiven. A znotraj njegovega miselnega modela (če ga pravilno interpretiram) kapitalizem, kakor ga vidimo ekonomisti, ne predstavlja dramatičnega zasuka – gre le za tehnološko naprednejši proizvodni način. Za Patnaika kapitalizem pomeni določeno institucionalno ureditev ter določeno raven tehnologije, ki predstavlja produkcijski način v določeni fazi človeške zgodovine. Patnaik v svoji knjigi tudi sam razmišlja o tem, kako je produkcijski način mogoče napačen pogled na kapitalizem, če ga hočemo resnično razumeti, saj kapitalizem koeksistira s predhodnimi produkcijskimi načini (Patnaik, 2009, str. 192). Osebno se mi ne zdi nič čudnega, da kapitalizem koeksistira s starejšimi produkcijskimi načini, kajti človeška zgodovina, ki jo mnogokrat (napačno) skušamo razumeti kot zgodovino revolucij, je vendarle gradualna. Če vzamemo pod drobnogled zadnjih 10.000 let, bomo videli, da so ves ta čas naše zgodovine med seboj koeksistirali različni produkcijski načini. Nabiralci in kmetje so še celo v 20. stoletju pogosto ene in iste osebe. Teoretska absolutnost in enobarvnost je tako vedno le omejen prikaz realnosti, v kateri se različni produkcijski načini mešajo med seboj in tvorijo novo celoto. Patnaik se tega zaveda, a se vseeno odloči obdržati koncept produkcijskega načina (marksistični koncept). Vpraša se tudi (2009, str. 193), če bi morda ne bilo bolje kapitalizem razumeti znotraj teorije svetovnega sistema, se pravi, da bi govorili kot Wallerstein o kapitalističnem svetovnem sistemu. Tu se Patnaik kot teoretik vseeno postavi proti tej ideji (ki jo ima sicer vedno v ozadju svojih razmišljanj in teoretičnih formulacij) in se odloči obdržati produkcijski način kot svoj osnovni koncept. Avtor pravi, da se strinja s konceptom produkcijskega načina, hoče ga le postaviti znotraj širših okvirov (Patnaik, 2009, str. 193). Ti okviri pa so v svoji osnovi okviri svetovnega sistema. V resnici se je Patnaik le fokusiral na neko specifično značilnost svetovnega sistema: na soobstoj različnih produkcijskih načinov hkrati, kjer ima kapitalizem prevlado nad ostalimi. Takšen model je kvalitativno drugačen, ker avtor že od samega začetka izhaja iz stališča odprtega gospodarstva.

Patnaik, ki se sicer v svoji knjigi ukvarja predvsem z vrednostjo denarja, je imel v svojih razmišljanjih o vlogi predkapitalističnih trgov (tj. trgov predkapitalističnih gospodarstev, gospodarstev, kjer je dominanten proizvodni način drugačen od kapitalističnega) podobno izhodišče kot Rosa Luxemburg. Ona je razumela te trge kot ključno sestavino za stabilnost kapitalizma. Ni verjela v kapitalizem kot samoregulirajoč sistem, ki si inherentno prizadeva za ravnotežje. Ravno nasprotno, kapitalizem naj bi bil inherentno neuravnotežen sistem, ki se »balansira« z izkoriščanjem šibkih predkapitalističnih trgov. Te trge lahko izkorišča zavoljo svoje produkcijske superiornosti, ki naredi predkapitalistične načine proizvodnje podrejene kapitalističnemu. Pomembna razlika med Patnaikom in Luxemburgovo je naslednja: Luxemburgova je trdila, da mora kapitalizem za svoje normalno delovanje na predkapitalistične

trge izvoziti celotno presežno vrednost. Patnaik vidi te trge v manjši, kot sam pravi bolj kvalitativni vlogi. Po njegovem ni nobene potrebe, da bi relativno majhni predkapitalistični trgi »zaužili« celotno presežno vrednost. Njihov pomen za kapitalizem leži v tem, da so vedno pri roki, kadar se kapitalistična gospodarstva znajdejo v krizi (prevelike produkcije). Poslovni svet je negotov in za nove investicije potrebujejo podjetniki vero v lepši jutri. Predkapitalistični sektor predstavlja potencial za investicije – trgi z malo kapitala obetajo višje mejne stopnje donosov. Patnaik poimenuje predkapitalistične trge »on tap«, se pravi trge, ki jih lahko kapitalist odpre kadar koli se mu zazdi, tako kot lahko večina izmed nas gre v kopalnico ali kuhinjo, odpre pipo in ven začne curljati voda, kadar koli se nam ravno zazdi, tako rekoč brez omejitev (vsaj s stališča vsakega posameznika). Ti »on tap« trgi naj bi kapitalistom povrnili zaupanje (zavoljo potencialnih poslovnih priložnosti), slednje pa naj bi v sistem povrnilo zvišano investicijsko dejavnost. Na ta način se sistem ponovno postavi v pogon in že samo potencialni negativni cikel se lahko preobrne v ponovni pozitivni preobrat. Za vse to, pravi Patnaik (2009, str. xvi), je dovolj že sam obstoj predkapitalističnih trgov, ne da bi ta obstoj kapitalisti sploh dejansko izrabili. Koncept je soroden rezervni armadi dela, le da je tu govora o rezervnih trgih. Oba koncepta se zlijeta v eno, ko popolnoma razumemo koncept rezervnih (on tap) trgov. Potencialne investicije v predkapitalistična gospodarstva pogosto predstavljajo le kratkotrajne ekskurze, ki poskrbijo za razne gospodarske čudeže in kasnejše gospodarske polomije. O tem je pisal že Samir Amin, problem deindustrializacije, ki sledi prvotni industrializaciji, pa je omenjen tudi pri Patnaiku. Deindustrializacija poskrbi za brezposelnost, s čimer se poskrbi za nadaljnji obstoj velike rezervne armade in velikih rezervnih trgov. Čeprav tega Patnaik nikjer eksplicitno ne napiše, pa že s samo industrializacijo pride do ustvarjanja brezposelnosti in revščine. In to v tradicionalnih družbah, kjer se ljudje s temi problemi do trenutka prvega eksogenega šoka v obliki tujih investicij (in kasnejših dezinvesticij) praviloma niso srečevali. Marx je predvideval, da bo kapitalistična buržoazna družba ustvarila »svet v lastni podobi«, a priča smo nasprotnim pojavom širjenja splošne revščine in očitnih razlik med razvojem (kapitalističnega) centra ter (predkapitalistične) periferije (Patnaik, 2009, str. 193). Če se vrnemo v prejšnja poglavja, lahko vidimo, da se nobena danes razvita kapitalistična država ni razvila brez politične avtonomije. Vse države, katerih gospodarstva so se ujela v mlin periodične industrializacije in deindustrializacije, predstavljajo za razvita kapitalistična gospodarstva tako imenovane »on tap« trge. Igrajo pa še neko vlogo, namreč, ko postane neka regija ujeta v ta vzorec, se v tej državi ustvari sekundarna rezervna armada dela, ki skupaj z rezervno armado v kapitalističnih gospodarstvih zagotavlja, da se mezde relativno stabilno in počasi spreminjanje skozi čas tako v razvitih kapitalističnih kot tudi v perifernih gospodarstvih (Patnaik, 2009, str. xvi).

Nazoren primer vloge perifernih držav za normalno delovanje kapitalizma je afganistanska provinca Helmand. Ob ogledu videoreportaž bi si kdo morebiti mislil, da se vojaki NATA bojujejo v stoletja starih vaseh, a resnica je popolnoma drugačna. Mesto Lashkar Gah so zgradili Američani kot načrtovano mesto in stotine kilometrov kanalov, v katerih se dandanes skrivajo talibani, je zgradilo gradbeno podjetje, ki je pred tem zgradilo že most Golden Gate in znameniti center NASE Cape Canaveral (Kabul: City Number One – Part Three: The Lost History of Helmand, 2011). Po drugi svetovni vojni je Afganistan služil z izvažanjem krzna (trgovanje s krznom je bilo v Evropi pred tem v domeni Judov) in leta 1946 je imela država 100 milijonov USD rezerv. Kralj Zahir Shah se je s tem denarjem odločil modernizirati državo. Začel je z

gradnjo jezov, ki ga je gradilo podjetje Morrison Knudsen (Hoover Dam) na reki Helmand. Poleg problemov s salinizacijo, ki vedno sledijo velikim jezovom, je afganistanska modernizacija naletela tudi na druge probleme. Slabo načrtovanje, ki je temeljilo na kopiranju praks iz ZDA, je vodilo iz ene krize v drugo (opis celotnega, večdesetletnega ordeala je zelo zanimiv), dokler ni propadla modernizacija države sčasoma pripeljala na oblast reakcionarne sile. Program modernizacije je propadel, a gradnja jezov in celotnega mesta ter kasnejši poskusi uvedbe »zelene revolucije« so omogočali ameriškim podjetjem, da so realizirala večje dobičke. Kasnejši reakcionarni zasuk je v končni fazi ponovno zbližal obe državi, najprej v vojni s Sovjetsko zvezo (trgovanje z orožjem) in nato še v vojaški spor med obema stranema, kjer je bil eden izmed ciljev ameriških bombnikov ravno jez na reki Helmand. Leta 2008 se je skozi afganistansko ozemlje prebijal konvoj z novimi turbinami za helmandski jez, kar naj bi po njihovem končno pomagalo Afganistanu, da postane moderna država (Kabul: City Number One – Part Three: The Lost History of Helmand, 2011). Ne le, da je periferija priročna zavoľjo svoje »on tap« delovne sile in zaradi svojih »on tap« trgov, temveč predstavlja tudi »on tap« smetišče za odvečno orožje. Cikel gradnje in uničevanja pa se lahko začne na novo.

Kapitalizem potemtakem mora (zavoľjo lastne stabilnosti) obstajati obkrožen s predkapitalističnimi proizvodnimi načini², ki pa morajo biti kapitalizmu (kot vodilnemu in najuspešnejšemu produkcijskemu načinu) prilagojeni, zato ne obstajajo več v svoji pristni obliki³ (Patnaik, 2009, str. xvi). Ker je lajtmotiv širšega poglavja splošni vzorec, lahko sklepamo, da se produkcijski načini (tehnologija, družbene institucije) spreminjajo le počasi in da difuzija ni enkratno revolucionaren, temveč gradualen proces. Obenem nam mora biti jasno, da so novi vzorci v konstantni interakciji s starimi. Sprva staro zatira novo, nato obratno, morebiti pa gre za neko univerzalno sintezo, ki se nam hoče na vsak način izmuzniti. Na soobstoj različnih sistemov v eni celoti nas Patnaik (2009, str. 214) opozori z dejstvom, da kapitalistični način produkcije sploh ni sposoben proizvesti vsega, kar prodaja. Ali drugače, veliko stvari, ki jih kupujemo, je proizvedenih izven kapitalističnega proizvodnega načina. V končni fazi lahko to vpetost pripeljemo tako daleč, da uporaba koncepta proizvodnega načina postane odveč in ponovno se vrnemo h konceptu svetovnih sistemov.

Andre Gunder Frank in Prabhat Patnaik sta obravnavala v zgoraj citiranih delih popolnoma različne tematike in tudi njun pristop ni bil enak, kar pa ne velja za nekatere njune zaključke in predpostavke. Gunder je v svojem pregledu svetovne akumulacije veliko vlogo namenil imperializmu (in v končni fazi kolonizaciji) ter se omejil izključno na t. i. primitivno akumulacijo (nekateri jo vidijo kot kapitalistično, spet drugi kot predkapitalistično). Imperializem seveda temelji na vojaški moči in na potencialni grožnji, ki jo takšna moč

² In zgodovinsko gledano je kapitalizem vedno obstajal hkrati s predkapitalističnimi proizvodnimi načini. To je konec koncev edino logično, četudi se kani na dolgi rok Marxova prerokba uresničiti, pa je razumljivo, da tako velika družbeno-ekonomska tranzicija potrebuje čas. Vmes pa se lahko že tudi sama narava sistema v tolikšni meri spremeni, da postane v primerjavi s prvotnim kapitalizmom neprepoznavna.

³ Enako velja za kapitalizem. Kot sem omenil nekaj odstavkov prej, se Patnaik vseeno drži teoretičnih okvirov produkcijskega načina, ker (kot sam pravi) imamo drugače opravka le z bogato deskripcijo. Moteče ostaja dejstvo, da se te koeksistence različnih produkcijskih načinov enega ob drugem ekonomisti ne zavedajo ali pa se jim to dejstvo zdi nepomembno. Takšen odnos potem rodi drug ekstrem, kjer se ti neenaki odnosi med različnimi produkcijskimi načini obravnavajo kot najpomembnejše determinante kapitalističnega sistema. Žal življenje ne ponuja čistih rešitev, ampak je umazano in kaotično, če seveda razumemo teorijo kot višek estetike in higiene.

predstavlja. Po njegovem so evropske (takrat že protokapitalistične) velesile to vojaško moč izkoristile za ugodne trgovinske povezave z Azijo, dokler niso v končni fazi te iste države (najbrž deloma tudi zavoljo akumuliranega bogastva iz kolonij) dosegle nad Azijo tudi gospodarsko premoč, nekje od druge polovice 18. stoletja naprej (Frank, 1978, str. 148). Patnaik o imperializmu in kolonijah ne govori zelo eksplicitno in v svoji teoretski razpravi o vrednosti denarja ne našteva primerov imperialističnih ekskurzov, temveč mu imperializem predstavlja predpostavko pri njegovem kasnejšem razmišljanju. Pri obeh lahko zaznamo prepričanje, da je imperializem dovolj pogost pojav v zgodovini kapitalizma, da se predpostavlja kot inherentna lastnost sistema. Seveda korelacija ne pomeni vzročnosti. A vsi nasprotniki predpostavke o povezanosti kapitalizma in imperializma morajo dokazati, kako lahko prvi obstaja (in sam po sebi, v izolaciji, teži k ravnotežju) brez drugega. Na ta način bi se morali zoperstaviti zgodovinskim dejstvom.

Imperializem ima več definicij, poznamo ga tako v mehkih in trdih oblikah. Cilji imperializma so lahko zelo različni (recimo boj za Afriko je večinoma predstavljal tudi nacionalni prestiž), a večinoma so vzgibi s področja gospodarstva ključni – četudi s fiskalnega stališča celotnega državnega gospodarstva kolonializem pogosto ne drži vode. Kolonije pomenijo poceni surovine, obenem pa pomenijo tudi »on tap« trge. Osebnost se mi zdi, da imperializem najlažje opišemo s primerjavo dveh regij, ki gospodarsko in politično nista enakomerno razviti. Ena je razvitejša in zavoljo te svoje prednosti se lahko na razne načine (direktna okupacija, trgovinski sporazumi ali znotraj okvirov mednarodnih organizacij) vpleta v gospodarsko, politično in družbeno življenje druge, šibkejša od obeh – gre za razmerje moči med različnimi centri (moči). Nekateri izmed teh centrov so šibkejši in govorimo o šibki periferiji in o mogočni metropoli ali centru. Klasična zgodba je potem znana, bogastvo naj bi se iz periferije selilo v center. To lahko imenujemo akumulacija, najbrž pa bi se lahko našel tudi kakšen drugačen termin. Če vzamemo to niti ne edino, temveč le eno izmed možnih definicij imperializma za dano, potem ponovno pridemo do zaključka, da kapitalizem kot sistem ni edinstven.

Kapitalizem ima svoje posebnosti in mogoče ima Wallerstein celo prav, ko pravi, da ni bil noben sistem pred kapitalizmom tako intenzivno usmerjen v akumulacijo – na prvi pogled le kvantitativna razlika, ki pa je morebiti tudi kvalitativna. Če kot orodje uporabimo še en marksistični konstrukt, to je obstoj različnih nasprotujočih si družbenih razredov, potem vidimo, da kapitalizem niti te dinamike ni spremenil. Je že res, da delavca ne moremo enačiti s sužnjem ali hlapcem, kot ne moremo enačiti tovarnarja s plemičem. Opazimo pa vendar nekatere podobnosti. Kapitalizem tako kot predhodni sistemi sloni na neenaki družbi z očitnimi razlikami med člani te družbe. Na neki ravni je potemtakem primerjava, čeravno morebiti le v akademske namene, povsem na mestu. Če uporabimo prejšnji miselni model centra in periferije, vidimo, da kapitalizem tudi v tem pogledu ne predstavlja kvalitativnega odmika od preteklosti, temveč gre zavoljo boljših tehnologij kvečjemu za kvantitativni preskok – Mongoli, Rimljani, Egipčani ter Sumerci pač niso imeli na voljo enakih tehnologij in znanj za širjenje svojega vpliva v vsak kotiček našega planeta, kakršne imajo novodobne velesile⁴.

⁴ Čeprav moramo npr. Mongolom priznati, da so se pošteno potrudili in so zavzeli skorajda vse kotičke, ki so bili kaj vredni.

Edinstvenost kapitalizma v primerjavi z nekaterimi preteklimi produkcijskimi načini je odvisna od opazovanih parametrov. Seveda se nam lahko zdi, da je kapitalizem enkratno, ko pogledamo na materialne dosežke, ki jih je sposoben ustvariti. A velika javna dela, veliki arhitekturni in tehnološki dosežki so iz dobe v dobo večji in tudi velika mesta, kot na primer Rim in Bizanc ali pa Bagdad in Peking, so se morala zdeti obiskovalcem iz drugih regij enako čudovita in neverjetna, kot bi povprečnega Slovenca najbrž očaral Manhattan v New Yorku ali pa tisto znano križišče sredi Tokia, kjer se zliva pravo pravcato veselje EPP-lučk. Skratka, tudi prejšnje dobe so imele svoje velike dosežke, res pa je, da imamo v kapitalizmu vsega več. Namesto le enega Rima za področje celega kontinenta ima dandanes vsaka večja evropska država svoj Rim ali dva.

V tem poglavju sem veliko časa namenil fenomenu imperializma, ki v osnovi temelji na vojaški moči. Velesilam niti ni treba vedno uporabiti moči, kajti če si na podlagi slovesa ustvarijo dovolj kredibilnosti, potem zadostuje že samo grožnja in intervencija postane nepotrebna. Za vsako grožnjo mora obstajati resnična »materija«, slepiti ni mogoče celo večnost. Delovanje evropskih držav npr. za časa prvih odkritij v 16. stoletju (v zgodnji fazi kapitalizma ter evropskega imperializma) je popolnoma v skladu z delovanjem Rimske republike in kasnejšega cesarstva. Lahko verjamemo, da je za takšne avanture potrebna materialna podstat in potemtakem lahko vojaški izplen razumemo kot monopolistovo rento⁵ ali pa se strinjamo z Frankom, ki vidi gospodarski razvoj evropskih velesil kot odvisno spremenljivko od njihove vojaške vneme. Z vojaštvom so si te države namreč pridobile kapital (žlahtne kovine) za trgovanje z Azijo, ob kasnejši vojaški pokoritvi Azije pa je tudi slednja postala izvoznica kapitala (in ne več potrošnih izdelkov!) v Evropo (Frank, 1978, str. 148). Glede na to, da je zgodovina neprekinjen tok dogodkov, in glede na dejstvo, da v takšnem toku ni resničnih začetkov in koncev, bi sam predlagal naslednji kompromis: oboje nekoliko velja in oba pogleda sta popolnoma enakovredna in enako verjetna. Vzročnost je najbrž obojesmerna, eno spodbuja drugo in obratno. Zgornja dilema je podobna tipičnemu problemu ekonomistov, ko se ne moremo zediniti, ali vplivajo investicije na dohodek ali pa velja ravno obratno. Ker ne vemo, kdaj sta nastala prainvesticija in pradohodek, lahko rečemo samo to, da v sedanjem stanju stvari eno vpliva na drugo in obratno.

Podobnosti med kapitalizmom in prejšnjimi sistemi se ne končajo le pri institucionalni (tj. uradni, večinoma povsem legalni) uporabi nasilja. Pomislimo samo na institucijo denarja, ki je poznana že dolgo časa, čeprav se oblike denarja skozi čas spreminjajo⁶ zaradi praktičnih razlogov. Pred kratkim sem prebiral knjigo o ekonomski zgodovini Bizanca in podobnosti s sedanostjo so neverjetne. Bizantinska država je bila močno centralizirana, kar velja tudi za večino današnjih nacionalnih držav. Če bi merili delež države v BDP-ju takratnega gospodarstva, ta zagotovo ne bi bil majhen, saj je bila država velik zemljiški lastnik, pobirala je davke in predstavljala je največjega posamičnega povpraševalca v gospodarstvu (Laiou & Morrisson,

⁵ Princip patenta, če hočete. Nekdo izumi boljšo puško ali top in (uspešna) uporaba te puške in/ali topa prinese izumitelju določeno »rento« za določen čas, dokler tudi drugi proizvajalci ne ugotovijo skrivnosti tega novega orožja. V ekonomskem univerzumu je potemtakem vse v redu, kajti zmagovalec konflikta je tisti, ki je predhodno investiral v orožje, tj. v predhodnem obdobju se je odrekal užitek ter potrošnji, da bi v naslednjem obdobju lahko s pomočjo svojih izumov akumuliral toliko več bogastva in bi bila njegova potrošnja lahko tolikanj večja, njegovo ugodje pa prav tako.

⁶ Tudi tu so spremembe manjše, kot se zdi, saj tudi t. i. fiat denar temelji na zaupanju, da se z njim lahko kupijo dobrine, se pravi, v končni fazi je vseeno ključna povezava denarja z nemonetarnimi dobrinami, kar pomeni, da tudi fiat denar ni nič drugačen od svojih predhodnikov, ki so bili vezani na zlato, srebro itn.

2007, str. 49). Tradicionalno so se moderni učenjaki Bizanca fokusirali predvsem na fiskalno vlogo države, ki je bila vedno prikazana kot pretirana. To, da je država predstavljala velikega igralca, nas ne bi smelo čuditi, vsa najmočnejša moderna gospodarstva imajo v svojem osrčju močan državni aparat, korporacijo vseh korporacij. V Bizancu je država igrala podobne vloge, kot jih igrajo nacionalne države danes, skrbela je za obrambo (ob vedno večjih pritiskih se je obramba skozi stoletja fokusirala bolj in bolj le na glavno mesto), za regulacijo trgov, za obubožane državljane (predvsem mestno prebivalstvo) itn. Uradna ideologija je bila (vsaj v začetnih in mnogo bolj uspešnih stoletjih) zaznamovana z idealom pravičnosti, ki je izhajal iz grške filozofske tradicije. Na teh temeljih je bil pod cesarjem Herakleiosom (610–641) zgrajen tudi fiskalni sistem, za katerega bi se lahko reklo, da je bil zgrajen okoli podzvestnega zavedanja o mejah obdavčitve (Laiou & Morrisson, 2007, str. 88). Po določeni točki lahko previsoke davčne stopnje pomenijo manjše davčne prihodke, kar je bil glavni argument republikancev v 80. letih za uvedbo nižjih davčnih stopenj (Lafferjeva krivulja). Bizantinska socialna država je bila le naslednica rimske. Tako A. H. M. Jones v svojem delu *The Later Roman Empire 284–602 Volume II* (1964, str. 1046) kot Morrisson in Laiou (2007, str. 88) se strinjajo glede približnih števil prejemnikov tedanjih različic socialne pomoči: približno 80.000 prebivalcev Konstantinopla in kar 120.000 prebivalcev Rima naj bi v določenih obdobjih dobivalo državno pomoč. Nisem delal izračunov in primerjav s sedanostjo (v smislu, koliko odstotkov populacije je zajetih v socialne transferje danes in kolikšen delež sta predstavljali zgornji številki v tedanjih časih), a hitra ocena nam pove, da so socialni transferji že v takratnih časih predstavljali velik delež celotnih državnih izdatkov. O dinamiki razvoja družbene razdelitve bogastva bo govora v naslednjih poglavjih.

Na Bizanc se danes gleda kot na dirigistično gospodarstvo. Antične in srednjeveške Grke si predstavljamo kot neke Prafrancoze (čeprav sem na začetku te sekcije razbil tudi mit o dirigistični Franciji), ki niso imeli osnovnega umevanja delovanja gospodarstva in ki so hoteli s svojimi centralnimi državnimi organi regulirati in delegirati podobno kot svojčas matematiki centralnega sovjetskega planbiroja. Takšna percepcija je napačna. Država ni regulirala cen, regulirala je le profitne marže v nekaterih občutljivejših branžah, kot na primer v maloprodaji hrane. Prav tako so bile te cenovne omejitve (ki niso neznane tudi današnjim potrošnikom prehranskih proizvodov, še bolj pa so najbrž poznane primarnim proizvajalcem, kmetom) omejene izključno na območje Konstantinopla samega, ki je predstavljal srce in gonilno silo imperija, v katerega se je stekal presežek te ogromne države⁷ (Laiou & Morrisson, 2007, str. 58). Država je sicer skušala – in tu obstaja morda resnično razlika, na katero je Wallerstein opozarjal – omejevati pretirano bogatenje (kar je bilo tudi v skladu z ideologijo egalitarnosti in pravičnosti) in akumulacijo posameznikov. A glede na trende v državi po 10. stoletju (in najbrž že prej) je vprašanje, koliko se je egalitarnost resnično nasledovala in koliko je šlo le za prazne besede na papirju. Bizantinci so poznali koncept pravične cene in *laesio enormis* (sprva mišljen le za kupčije z zemljo), a sčasoma so mali kmetje vseeno izgubljali zemljo in proces latifundizacije je bil neustavljiv in neustavljen. Na primeru tržne regulacije, kakršno danes upravljajo razni uradi za varstvo konkurence, so podobnosti med sedanostjo in preteklostjo še posebno očitne. Razlika je zopet le v embalaži, če mi dovolite to metaforo. V Bizancu se je

⁷ Danes živimo v časih večjega presežka in tako je število centrov moči večje.

govorilo o pravični ceni, danes je cilj prostokonkurenčna tržna cena, in tako kot danes se tudi takrat ni dobro razumelo, kakšna cena naj bi to bila (tj. nihče je ni znal izračunati). Tudi monopolistovi proizvodi imajo tržno ceno, le da je trg monopolističen in zato je ta cena višja od prostokonkurenčne. Ekonomisti poznajo dva popolnoma nasprotna pristopa tržne regulative. Eden je aktiven in skuša neravnotežje zaznati in ga odpraviti. Obstaja pa tudi tisti drugi pristop regulacije, ki temelji na popolnem pomanjkanju regulacije. Prvega bi danes označili za harvardskega, drugega za chicaškega. Bizantinska država se je večino svoje zgodovine držala načel prvega. Tako je regulirala dejavnost cehov in njihove proizvode (kot danes razne agencije za zaščito potrošnikov ne dovoljujejo prodaje neprimernih proizvodov), a nikoli cen. Te so se lahko prosto formirale na trgih, ki so povsem logično imeli določene lastnosti, ki so izhajale iz njihove strukture (npr. poznamo oligopolne, monopolne, popolnokonkurenčne in ostale oblike trgov). Tržna struktura je determinirana predvsem s številom in močjo akterjev na določenem trgu (večinoma se pri tržnih strukturah govori o ponudbeni strani, a enako velja za stran povpraševanja), tu pa država lahko posredno vpliva na ceno prek reguliranja tržnih struktur – državi morebiti ni v interesu imeti npr. le en (monopolistični) ceh pekov. Veljalo je pravilo, da se noben ceh ni smel razširiti na dejavnosti drugega, kar je posledično onemogočalo formacijo vertikalnih in horizontalnih povezav, tj. nemogoč je bil nastanek enega samega monopolnega ceha cehov ali konglomerata. Znotraj od države in boga postavljenih pravil tržne igre je bila konkurenca prosta, kot to velja tudi danes. Vsak ceh je lahko tekmoval s cehi iz iste branže za čim večji kos pogače. Regulacija je otežila delo vsakomur, ki je imel namen pridobiti si določen trg izključno zase in bi potemtakem predstavljal monopolista na določenem trgu ali celo na več posameznih trgih hkrati (Laiou & Morrisson, 2007, str. 58). Tako podobnosti kot razlik ni malo, ali sem šel s svojimi trditvami in primerjavami v tem poglavju predaleč, pa je prepuščeno vsakemu posamezniku. Sicer pa, kako naj ne bi govorili o podobnostih, če pa je imel Konstantinopol tako utečen sistem kruha in iger, da bi se ga ne branil noben moderen despot! Modri proti zelenim, tako kot čnomodri proti rdečečrnim v Milanu, čnobeli proti rdečebelim v Beogradu in vijoličasti proti zelenim v Sloveniji (vidite, če bi Mariborčani hoteli le malce spremeniti svoje barve, bi Slovenija postala novi Rim). Poleg vseh naštetih podobnosti, ki se vlečejo skozi človeško zgodovino, pa je bila skozi vsa obdobja, opisana v tem poglavju, pri ljudeh vedno prisotna tudi pristna želja po pravičnosti, želja in upanje, ki se rodi v vsaki neegalitarni družbi. To nam pove nekaj o človeškem duhu ter o nadčasovnosti koncepta pravičnosti. Na tem mestu se poraja tudi novo vprašanje, in sicer: »Ali sploh lahko govorimo o pravičnosti, če ne obstaja nepravičnost?«

1.2 Kapitalistični razvojni vzorec

1.2.1 Protekcijonizem v razvitih gospodarstvih

»Obstaja transcendenčna filozofija proste trgovine s pristaši, ki se po zagrizenosti lahko primerjajo s tistimi, ki pridigajo o koncu sveta.« Tako je označil doktrino proste trgovine Justin Morill, predstavnik republikanske stranke v 19. stoletju, ki je skupaj z republikanskima

kolegoma Nelsonom Aldrichem in Reedom Smootom predsedoval nad Senate Finance Committee dobršni del druge polovice 19. stoletja. In njegovi pogledi niso bili osamljeni, prav narobe, predstavljali so temelje republikanske stranke. Geslo *Protection, the policy of the Republican Party* je v očitnem nasprotju z današnjimi ideali te iste stranke. Kdaj so se ti pogledi spremenili? Kakšni so vzgibi za temi spremembami? Od leta 1860 pa vse do druge svetovne vojne je vsak republikanski predsedniški kandidat zastopal protekcionistično doktrino, ki je štivila predvsem domače industrialce (Lovett et al., 2004, str. 48). Če podrobno pogledamo datum začetka podpore doktrini in začetka konca podpore tej doktrini, vidimo, da se datuma ujemata z nekimi širšimi zgodovinskimi okoliščinami.

Janus, bog dveh obrazov, je bil ob rojstvu ZDA boter, ki je novi konfederaciji podelil shizofrene poglede o tem, kako naj bi se tedanje novoosvojenе kolonije nadalje razvijale. Na eni strani je bil pogled Thomasa Jeffersona, ki si je predstavljal ZDA kot nekakšno libertarno farmersko utopijo svobodnih *yeomanov*⁸, drugo stran pa je predstavljal mlad in pragmatičen Alexander Hamilton, ki je videl razvoj ZDA v povsem drugačni smeri. V svojem poročilu na temo manufaktur (*Report on the Subject of Manufactures*) je postavil tezo, da država potrebuje velik program (že skorajda neke vrste centralni plan) za razvoj svoje lastne industrijske dejavnosti. V poročilu omenja tudi danes vsem poznane *infant industries*, mlade industrije, ki jih ob določenih omejitvah lahko države z različnimi protekcionističnimi ukrepi zaščitijo še dandanes. Hamiltonovo poročilo je s stališča splošno sprejete ekonomske doktrine mednarodne trgovine povsem nesprejemljivo. Govori o carinah, o omejitvah izvoza ključnih surovin, o za tiste čase heretičnih patentih (zavoljo začasnega monopola, ki ga dajejo lastniku patenta), govora je še o subvencijah, o omejitvah uvoza in o raznih praksah, ki so v popolnem neskladju s splošno sprejeto ekonomsko teorijo (Chang, 2008, str. 50). V tistem času je v ZDA bival tudi Friedrich List, mogoče najbolj znani teoretik zaščite mladih industrij, ki je nekatere Hamiltonove ukrepe skušal uvesti tudi v Nemčiji. Čeprav se vsaka država ubada s svojimi specifičnimi problemi, sta imela za razvoj prihodnjih velesil Nemčije in ZDA List ter Hamilton enake poglede glede potrebnih ukrepov.

Kmalu po izdaji poročila se je povprečna carinska stopnja za industrijske izdelke dvignila z borih 5 na 12,5 %. Po vojni leta 1812 se je povprečna carinska stopnja zvišala na 25 %, s tem pa se višanje še ni končalo, že leta 1816 je povprečna carinska stopnja znašala 35 %, v naslednjih štirih letih pa se je ustalila pri 40 % (Chang, 2008, str. 51). Centralna politika je bila očitno zelo naklonjena industrializaciji, kar pa ni veljalo za celotne ZDA. Južne države so namreč veliko bolj podpirale prosto trgovino, saj so imele komparativne prednosti v proizvodnji bombaža. Južnjaško plantažno gospodarstvo je predstavljalo alternativo Hamiltonovi viziji industrializiranega in neodvisnega naroda. Čeprav plantažnim lastnikom najbrž niso bile znane ne Smithova teorija absolutnih komparativnih prednosti ne Ricardova teorija relativnih komparativnih prednosti, pa so vseeno razumeli, da je prosta trgovina v njihovem najboljšem interesu, saj bi jim cenejši stroji iz Britanije še dodatno povečali marže, namesto tega pa so njihovi davki financirali neobstoječo domačo industrijo, ki je bila v tistih časih še v vseh

⁸ Pogled, ki resonira še dandanes v zloglasnem gibanju čajank. Vprašanje pa je, koliko je to gibanje iskreno libertarnim pogledom jeffersoniancev in koliko je to gibanje le izkoriščeno za trenutne kratkoročne namene določenih političnih ter gospodarskih interesnih skupin.

pogledih podrejena britanski. Spopad idej in interesov se je končal z državljansko vojno v 60. letih 19. stoletja, ko je tedaj že industrializiranemu severu uspelo pokoriti zaostali jug. V ZDA se je tako odvil simboličen boj med progresivnimi silami manufakturne dejavnosti in zaostalo ekonomsko paradigmo južnih držav. Kar je za ekonomiste v tem konfliktu izjemno zanimivo, je predvsem naslednje: če bi se ZDA držale tedanjih splošno sprejetih načel politične ekonomije, bi ne smele imeti nobenih protekcionističnih ukrepov in vsa država bi se morala fokusirati izključno v primarni sektor, v katerem je zavoljo več dejavnikov tičala komparativna prednost ZDA. Pa vendar je vojaški spopad jasno pokazal, katera izmed obeh paradigem je ne le simbolično, temveč tudi materialno mogočnejša. Še več, povsem je postalo jasno, da si bodo tisti z industrijskimi kapacitetami pokorili tiste, ki teh nimajo.

Od nesrečnih dogodkov ameriške državljanske vojne naprej je z obličja ameriške gospodarske politike izginilo Janusovo prekletstvo in povsem jasno je postalo, kakšen naj bo prihodnji razvoj Združenih držav. Lincoln, še dandanes ideal ameriškega predsednika, je takoj po izvolitvi⁹ dvignil carine na zgodovinsko najvišje ravni, po koncu državljanske vojne pa se je povprečna carinska stopnja na industrijske proizvode ustalila med 40 in 50 %. Carine so ostale na tej ravni vse do tik pred prvo svetovno vojno, ko so bili izvoljeni demokrati. Ti so tedaj uvedli kar precej novosti, kot na primer centralno banko¹⁰, famozni »income tax«, sledilo pa je tudi znižanje carinske stopnje na 25 % (Chang, 2008, str. 54). Vse troje skupaj je predstavljalo celovit skupek reform. Centralna banka zahteva davek na dohodek, saj je ta zagotovilo za delovanje sistema moderne centralne banke v povezavi z državo, slednja mora namreč biti sposobna odplačevati novonastali državni dolg. Ker pa se je uvedel davek na dohodek, so se zavoljo novega izvora prihodkov za fiskus omejile tudi potrebe po carinskem financiranju¹¹. Taka politika ni trajala zelo dolgo in carinske stopnje so se kmalu vrnile na prejšnje stanje. Zaenkrat nas tudi ne zanima nastanek nove institucionalne ureditve ZDA v času pred drugo svetovno vojno, tu je omenjeno le, ker se v zadnjem delu naloge ukvarjam tudi z vprašanjem monetarnega sistema. Na tem mestu sem hotel le prikazati komplementarnost določenih institucij, namen pa je bralcu prikazati, kako se je vzpon ZDA, dandanes svetovne velesile, zgodil v institucionalnem okolju za današnje razmere ekstremnega protekcionizma, ki je trajal vse do druge svetovne vojne in še tedaj je bilo potrebnih nekaj desetletij, da je popolnoma popustil.

Znani so argumenti velikih zagovornikov proste trgovine, ki temelji na predpostavki, da je drugo svetovno vojno sprožilo predvsem zapiranje držav po krizi leta 1929. V ZDA so se 1930 carine sicer res povečale (s 37 % leta 1925 na 48 % leta 1930), a so bile še vedno nižje od svojega vrhunca za časa Lincolna in povsem znotraj povprečja pred prvo svetovno vojno (Chang, 2008, str. 55). Kot smo videli, so imele ZDA visoke carinske stopnje skozi celo 19. stoletje, ko so bili Američani predvsem fokusirani na iztrebljanje avtohtonih prebivalcev svojega kontinenta, medtem ko so proti evropskim velesilam vodile izolacionistično politiko. Winetouja pa najbrž ni

⁹ Kandidiral je med drugimi tudi s slogani, ki so demokrate blatili kot »*Southern-Britis-Antitariff-Disunion*«, kjer je povezava med prosto trgovino in tujimi, v tem primeru britanskimi interesi povsem očitna (Chang, 2008, str. 54).

¹⁰ Glasovanje je potekalo med novoletnimi prazniki, ko je večina nasprotnikov že odšla k svojim družinam in se tako niso udeležili glasovanja.

¹¹ Takšna celovitost je nasploh značilna za družbeno-politične spremembe. Reforme se ne dotaknejo le določenega omejenega dela družbe, temveč se naenkrat spremenijo več družbenih institucij hkrati. Ta uvid je pomemben za kasnejše poglavje o pravični ceni.

bilo treba preganati v rezervate zaradi visokih carin. Čeravno je druga svetovna vojna mogoče res posledica svetovnega gospodarskega sistema, pa je vprašanje, če je sovražstvo vzklopelo zaradi relativno povečanega protekcionizma kapitalističnih držav (v primerjavi z 20. leti 20. stoletja). ZDA imajo še danes v veljavi določene carine in niso nikoli v zgodovini imele ničelne carinske stopnje kot na vrhuncu svoje moči Velika Britanija. Še več, danes največji ponos ZDA, raziskave in razvoj, so bile od 50. let prejšnjega stoletja pa vse do polovice 90. sofinancirane s strani države v 50–70 % (Chang, 2008, str. 55). Vprašanje je, ali gre tu samo za sofinanciranje ali pa že kar za neposredno in *načrtno* financiranje.

Morebiti se bo bralec na tem mestu vprašal, zakaj sem začel svoj zgodovinski pregled ravno z ZDA. Ker je diskrepanca med politiko ZDA takrat, ko so prevzele vlogo svetovnega političnega in gospodarskega hegemonu, in ZDA pred prevzetjem prestola tako očitna in v nebo vpijoča, da bi si težko zamislil boljši primer razlikovanja med (uspešno) gospodarsko prakso in neiskrenimi nasveti za vse druge manj razvite države. Seveda rešitev niso preprosto višje carine, lahko pa te izboljšajo možnosti domače industrije, da bo nekega dne lahko tekmovala z najuspešnejšimi mednarodnimi podjetji. Največji nauk za vsa razvijajoča se gospodarstva pa je lahko zavedanje, da se je najmočnejša in najbogatejša država na tem svetu razvijala **neodvisno** od tujih pritiskov, tako vojaških, gospodarskih kot tudi intelektualnih.

Zgodba se seveda ne vrti le okoli carin, Hamilton sam je predlagal kar enajst ukrepov, s katerimi bi se lahko zavarovala domača industrijska dejavnost pred tujimi (v časih Hamiltona), razvitejšimi proizvajalci (Chang, 2008, str. 58). Dejstvo je, da so bili vladarji seznanjeni z blagodejnimi fiskalnimi učinki carin že davno pred Hamiltonom, in vprašanje je, koliko so bile Hamiltonove ugotovitve točno to, se pravi le ugotovitve o stanju stvari, in koliko je šlo za nove ideje. Vsekakor je ameriški razvojni vzorec nadvse podoben nekemu drugemu, in sicer britanskemu. Hamilton je morebiti večinoma le kopiral uspešne britanske prakse, ne da bi poslušal doktorje politične ekonomije, ki so robantili proti tem istim uspešnim praksam in vsemu svetu, vključno s svojo lastno državo (Združenim kraljestvom), svetovali povsem drugačne ukrepe. Že to, da se je Hamilton fokusiral na industrijsko in ne kmetijsko dejavnost, nam pove, da se je v osnovi postavil na nasprotno stališče od ortodoksne prostotrgovinske ideologije, kajti ZDA bi po nasvetih slednje takrat morale ubrati popolnoma drugačno razvojno pot, ki bi bolj favorizirala kmetijstvo in glede na relativno uspešnost plantaž celo suženjstvo.

Preden je Britanija tudi uradno prevzela prestol vodilne svetovne velesile v drugi polovici 18. stoletja, je vodila nadvse pragmatično gospodarsko politiko, ki je po makiavelistično favorizirala cilje nad sredstvi in bila daleč od idealiziranih presekov ponudbe, povpraševanja, stroškov, produktivnosti, ugodja ter neugodja. Vzpon Britanije je intrikatno povezan tudi z naraščanjem njene politične moči, kar bi pomenilo, da bi bilo treba vzpon Velike Britanije razumeti tudi kot vzpon njenega imperija. Predvsem marksisti radi poudarijo, kako je bil imperij zelo pomemben za prvotno akumulacijo kapitala. Podobno bi lahko dejali, kako je širjenje ZDA iz prvotnih trinajstih kolonij na vzhodni obali proti zahodni pacifiški obali v resnici predstavljalo imperialistično ekspanzijo, v ničemer drugačno od britanske, razen po svoji uspešnosti in dolgotrajnosti. Britanska razvojna politika 18. stoletja je bila v svoji osnovi zelo preprosta. Je že res, da bi lahko o podrobnostih britanske gospodarske dejavnosti tistega obdobja napisali knjigo ali dve, toda vsej svoji kompleksnosti navkljub se je za britanskim gospodarskim vzponom

skrivala nadvse preprosta miselnost, ki jo je v svojem nagovoru parlamentu dobro povzel kralj Jurij I.: »*Nothing so much contributes to promote the public well-being as the exportation of manufactured goods and the importation of foreign raw material*« (Chang, 2008, str. 214). Vprašanje, zakaj je tako, ostaja nepojasnjeno, čeprav bo nekaj verjetnih razlogov podanih skozi poglavje. Hiter pogled na najrazvitejša svetovna gospodarstva nam pokaže, da je takšne vrste gospodarski razvoj (se pravi razvoj takšne ali drugačne vrste industrijske dejavnosti) najzanesljivejši način za dolgoročno bogastvo naroda. Naravni resursi so namreč minljivi in kar je potencialno lahko še hujše, postanejo lahko zamenljivi. Narodi, ki imajo proizvodno kapaciteto, skupaj z visoko razvito raziskovalno dejavnostjo (optimalno razmerje med teorijo in prakso, če hočete), se pravi narodi, ki imajo sposobnosti in potencial za ustvarjanje, so v povprečju uspešnejši od tistih, ki tega potenciala ne premorejo. To relativno preprosto načelo je žal skorajda načrtno zamegljeno in se ne omenja ne v javnem diskurzu in ne v akademskih krogih, kjer se zna celo zgoditi, da na takšne ugotovitve gledajo zelo negativno, saj ni nikjer nobenih grafov in odvodov. Brez »odvodnjavanja« pa preprosto ne gre. Friedrich List je predloge proste trgovine, ki jo je pridigala britanska politična ekonomija, poimenoval spodnašanje lestve. Trdil je, da so ti predlogi neiskreni in da je njihova univerzalnost lažna. Predvsem pa se je tako kot Hamilton zavedal, da Velika Britanija sama ni nikoli sledila idealom prostotržne teorije (v Listovem času carinska stopnja še ni bila ničelna). Načeloma postane prostotržna ideologija praktična šele v tistem trenutku, ko ima neka država dovolj močno gospodarstvo, da se to lahko spoprime v konkurenčnem boju z ostalimi gospodarstvi tega sveta. In ni treba seči dlje od ideje ekonomskega človeka, da vsakemu razmišljujočemu človeku takoj postane jasno, zakaj in kdaj se neka država navduši nad prosto trgovino. Čuditi se moramo le temu, kako tega preprostega načela ne vidijo ekonomisti, ki so vendarle tako navdušeni nad *homo economicusom*.

Protekcioniistična politika nekaterih drugih gospodarskih sil je nadvse podobna vzorcu iz ZDA in VB. Namreč tudi VB je prepovedovala uvoz indijskega tekstila, vse dokler se ni njihova domača tekstilna industrija postavila na noge. O tem, kako, kdaj in zakaj je Britanija uvedla prepoved uvoza, obstajajo različna mnenja, zanimivo pa je, da je tedaj prosto trgovino z Indijo zagovarjala monopolna Vzhodnoindijska družba, ki je kljub prepovedim še vseeno uvažala nadvse popularne *calicoes* z indijskega subkontinenta (Smith, 2002, str. 53). Tako najde prosta trgovina svoje največje zagovornike pogosto ravno med monopolisti in oligopolisti, medtem ko je ljudstvo (tekstilni delavci v tedanjem Londonu) večkrat na nasprotnem bregu. Zanimivo, kako preference v ekonomski teoriji lahko obstajajo le na trgu proizvodov, to, da nekdo preferira svojo zaposlitev nad brezposelnostjo, pa je očitno nepomembna oz. celo nedovoljena preferenca.

Francija, Nemčija, Japonska, Južna Koreja, Finska, praktično vse države, ki danes predstavljajo cvet svetovnega gospodarstva, so imele podobne razvojne politike, ki so temeljile sprva na protekcionizmu in šele nato so velika (večkrat celo državna) podjetja nastopila na svetovnem trgu. Je pa res, da recimo nobena izmed prvih treh ni nikoli imela tako visoke carinske stopnje kot danes pregovorno prosti trgovini naklonjene ZDA. Med 1821 in 1875 je imela Francija nižje povprečne carinske stopnje kot Britanija. Celo v obdobju večjega protekcionizma v letih med 1920 in 1950 niso francoske carinske stopnje poskočile nad 30 % (ZDA 48 % od 1930 naprej). Nemške carine v 19. stoletju niso v povprečju poskočile nad 15 %, šele v 20. letih prejšnjega

stoletja pa so se zvišale na 20 %. Japonska je po »odprtju«¹² do leta 1911 imela le 5-odstotne carine na industrijske proizvode, in šele ko je postala notranjepolitično močnejša, so v Tokiu zvišali carinske stopnje do največ 30 %. Naj tu še enkrat omenim ZDA, kjer so povprečno carinsko stopnjo na industrijske proizvode pod 30 % nazadnje videli v prvi polovici 19. stoletja. Da pa postane vse skupaj še toliko bolj zanimivo, pa so ZDA imele v povprečju višje carinske stopnje od EEC-ja in držav, kot so Finska, Avstrija in Japonska, še vse do 70. let prejšnjega stoletja, ko že začnemo govoriti o dobi proste trgovine (v primerjavi s prejšnjimi obdobji v zgodovini ZDA). Res pa je, da so bila ta odstopanja dosti manjša kot v preteklosti in da so nasploh vse prej naštete države ter EEC znižale carinske stopnje na okoli 10 % in celo manj (Chang, 2008, str. 57).

Tudi na širšem področju gospodarske politike je situacija v večini razvitih držav še dandanes vse prej kot *laissez-faireovska* in tudi mit, da je v preteklosti svetovno gospodarstvo delovalo po načelih Divjega zahoda, je daleč od resnice. Kadar je govora o raznih centralnih planih, po navadi najprej pomislimo na komunizem, a takoj ob besedi dirigizem vsi pomislimo na Colberta in na Francijo 17. stoletja. Tudi danes je Francija znana po gospodarskem intervencionizmu, zato se nam zdi normalno, da je šlo za kontinuiran proces vse od *ancien regimea* pa do danes, a ni bilo tako. Vse od francoske revolucije naprej je bil dirigizem *ideologija non grata* in Francozi so bili vse do konca druge svetovne vojne eden izmed najmanj protekcionističnih narodov in gotovo bolj prostotržni kot ZDA in celo VB. Po drugi svetovni vojni pa je dirigizem doživel pravo pravo renesanso, saj se je lepo skladal z neoklasično sintezo in »hidravličnim« keynesianizmom (ali se je teorija prilegala praksi ali pa je bilo obratno, puščam odprto). In to ne le v Franciji in v komunističnih državah. V ZDA je začel naraščati zlovesči »industrial-military complex«, pred njegovimi negativnimi učinki pa je v svojem poslovnem govoru svaril tedanji (odhajajoči) predsednik ZDA Eisenhower. Ministrstvo za mednarodno trgovino in industrijo (nomen est prav gotovo tudi omen) na Japonskem (MITI) je dirigizem pripeljalo do novih ekstremov in danes je Japonska gospodarski behemot v vseh pogledih. Zanimivo, ravno v nasprotju z današnjim klanjanjem mednarodnim kapitalskim tokovom je Japonska v vseh ključnih industrijah preprosto prepovedala tuje investicije, kar je na prvi pogled popolnoma nerazumno, a v resnici je šlo le za zavedanje japonske države, da če hoče razviti svoje industrije, te vsaj v svoji začetni fazi ne smejo imeti tuje konkurence. Iz te politike so se rodile današnje ogromne korporacije, kot so Toyota, Sony in podobne. Podobno kot danes Kitajska pa je Japonska vsem morebitnim tujim investitorjem dodobra zavezala roke in tako so bile tuje korporacije pogosto lahko le delni lastnik svojih investicij (npr. njihov lastniški delež ni smel znašati nad 49 %). Na ta način je Japonska dobila tuje investicije in, kar je še pomembneje, tuje znanje, ki pa so ga mednarodne korporacije morale deliti z domačim, večinskim partnerjem. Zatorej moramo biti previdni, ko danes govorimo o relativno odprtem kitajskem gospodarstvu, saj carine in kvote še zdaleč ne predstavljajo celotne množice protekcionističnih ukrepov (Chang, 2008, str. 59).

Gospodarski razvoj ima neki povsem določen in razumljiv cilj: večjo blaginjo. Pustimo zaenkrat ob strani vse moderne razprti je o tem, kaj sploh predstavlja blaginja, je to materialni napredek ali

¹² Pri tem »odprtju« je manjšo vlogo igrala ameriška mornarica, ki je iz svoje ljubezni do proste trgovine pridigala o njenih vrlinah celo s topovi.

pa je sreča, ki je lahko od materialnega napredka tudi povsem ločena. Države se načeloma v osnovi ubadajo z materialnim napredkom, ki lahko pride le z osvojitvijo novih tehnologij in znanj. Resnični napredek je potemtakem v znanju, prelivanje tega znanja pa poteka prek tehnologij. Materija prenaša nematerialno, če hočete. Da pa bi do tega procesa prišlo, je treba po navadi vsaj od začetka najnovejše tehnologije za velike denarce uvažati in analizirati. V naslednji stopnji šele pride emulacija teh dosežkov, potem pa že kar hitro tudi inovacije. No, o tej hitrosti bi se lahko še dolgo pregovarjali, saj je dandanes četrtoletje za nekatere cela večnost, vendar je v 20. stoletju postalo očitno, kako potem, ko se neka država loti emulacije (včasih tudi na povsem nelegalen način, s krajo idej), že v desetletju ali dveh lahko potencialno postane inovatorica. Predpogoj, da sploh lahko pride do emulacije (ki temelji po večini vendarle na nakupu tujega znanja oz. tehnologij), pa je (vsaj po večini) načrtna izvozna politika. V tej fazi resnično veljajo zakoni raznih teorij komparativnih prednosti, saj morajo države večinoma izvažati produkte z nizko dodano vrednostjo v večinoma delovno intenzivnih panogah. To velja seveda ob predpostavki, da država ni bogata z rudnimi bogastvi ali s katerimi drugimi resursi, kar pa hitro postane tudi prekletstvo, saj skoraj nobeni od teh držav ne uspe doseči tehnološkega preboja.¹³ Večinoma lahko to obdobje označimo kot obdobje prehoda iz agrarne v industrijsko družbo, ki smo ga pri nas resnično doživeli šele v SFRJ. In tu že vidimo še eno pomembno lastnost držav, ki se skušajo prebiti iz večinoma agrarnega gospodarstva ali pa iz gospodarstva, ki temelji na izvozu nepredelanih surovin (npr. kraljevina Jugoslavija, ena izmed najrevnejših držav Evrope), v pretežno industrijsko gospodarstvo: njihovi režimi so skorajda po pravilu zelo avtorski. To se vidi vse od sicer parlamentarne Britanije, ki ji je celo Smith očital, da so njeni zakoni spisani proti delavcem, pa do ZDA (zatiranje delavskih stavk, ekspropriacija celega kontinenta, kasneje ekspropriacija zemlje za gradnjo železnic itn.) na zahodu, medtem ko enako velja za vse monarhije in komunistične države v Evropi ter za kvazidemokracije in diktatorske režime v Aziji. Mogoče se komu zdi zgornja trditev postavljena na trhle temelje, saj so med naštetimi državami tudi zelo spoštovane demokracije, a na tem mestu se ne pustim prestaviti niti za milimeter. Lahko se kdo obregne ob besedno zvezo avtorski režim, ki sem jo uporabil preprosto zavoljo dejstva, ker je dovolj splošna, da si lahko predstavljamo razne vrste avtorskih režimov in ne le specifične variante (npr. komunistični režim). Vsekakor je v določeni fazi večina današnjih razvitih držav imela zelo močan režim s povsem jasnimi razvojnimi cilji. Seveda to ne pomeni, da obstaja le en, nadvse uniformiran način, kako lahko poslovni subjekti določene države uspešno tekmujejo z ostalimi na svetovnih trgih, vendar pa lahko z gotovostjo trdimo, da je bila bolj ali manj trda roka dirigizma prisotna skorajda v vseh današnjih razvitih državah. Kako je bilo to izvedeno v praksi, pa je že zgodba zase.

Tudi praksa predvsem tistih držav, ki so bile »v zaostanku«, je dokaj podobna. Sicer bi tu najbrž že našli očitne razlike med komunističnimi in kapitalističnimi državami, pa je vsaj v kategoriji slednjih pristop dokaj preprost. Država je prek bančnega sistema ali pa kar neposredno prek raznih subvencij razvijala in favorizirala razne industrije, po navadi se je začelo s težko industrijo (ali pa s tekstilno), potem pa se je zaslužek teh dveh prelival v donosnejše sektorje. To prelivanje, če hočete, se je dogajalo znotraj samih podjetij (ni imela le Jugoslavija velikih

¹³ »Easy come, easy go«, tu resnično velja delovna teorija vrednosti. Če ti nekaj pade z neba, tega preprosto ne ceniš dovolj.

konglomeratov) in pa seveda prek povečanih davčnih prilivov, s katerimi se je financiralo izobraževanje strokovnjakov za donosnejše panoge. Skoraj v vseh državah je bila praksa tudi pošiljanje študentov na najboljše tuje univerze. To velja deloma celo za 19. stoletje, vendar precej manj. Po drugi strani pa je bila kraja strokovnjakov nekaj povsem samoumevnega že od samega začetka industrializacije, praksa pa ni bila neznana že tudi mnogo pred tem. Glavna vloga držav v tem procesu ni t. i. diseminacija znanja, v resnici ima tu Hayek prav, večinoma to vlogo v resnici zagotovijo trgi, pomembnejša je vloga države v dolgoročnem razmišljanju. Politična in gospodarska elita se ne smeta pustiti zavesti kratkoročnim dobičkom v zameno za dolgoročni gospodarski razvoj. Skratka, država in njeno gospodarstvo si morata prizadevati za višje cilje kot k pregovorni specializaciji, kjer bi po naravi stvari gospodarstvo nerazvite države proizvajalo manj dobičkonosne produkte. Tekmeci bi si namreč že razdelili »specializacijo« v razvitejših panogah, drugim državam pa bi ostale na voljo le še panoge, ki si jih v resnici nihče ne želi imeti za osnovne panoge, zato so tudi vedno potisnjene med države, ki so se šele pred kratkim podale na pot kapitalističnega razvoja.¹⁴ V resnici pri gospodarskem razvoju ne gre le za gospodarski razvoj oz. razvoj ni sam sebi namen. Cilj je boljše življenje. Če danes vidimo, da se mladim generacijam na zahodu spreminjajo podobe o dobrem življenju ter o življenjskih ciljih, je to predvsem posledica materialnega blagostanja, ki ga še generacija pred njimi ni bila deležna. Maslowova piramidna hierarhija potreb je na tej točki povsem jasna: naprej pridejo na vrsto materialne potrebe, šele ko je tem zadoščeno, lahko človek zasleduje višje cilje. In v človekovi naravi je, da zasleduje te višje cilje, akumulacija materialnih dobrin pa je bolj sredstvo kot cilj.¹⁵ Razumeti moramo, zakaj si kitajska tekstilna delavka želi, da bi njeni otroci dosegli univerzitetno izobrazbo. Pravzaprav je vseeno, ali to počne zaradi »sebičnih genov« in zaradi svoje inherentne hudobije ter hrepenenja po materialnem ali pa si želi le udobnejšo in tudi bolj izpopolnjujočo eksistenco za svoje otroke. Ironično je, da se kaj lahko zgodi, da se otroci te delavke vržejo v študij filozofije ali česa podobnega in v končni fazi v materialnem smislu skorajda v ničemer ne prispevajo k dobrobiti družbe, vsaj ne v podobnem smislu, kot je to počela njihova mati. A vendarle se zna zgoditi, da bodo živeli boljše življenje z občutkom izpoljenosti v nasprotju z mizerno eksistenco svojih staršev, ki ne le, da so imeli v povsem materialnem smislu slabše življenje, ampak so imeli zavoljo monotone narave delovnega procesa tudi občutek odtujenosti. Čeprav so morda pomagali obuti cele generacije zahodnih jogerjev, ki so bili svoj lastni boj proti negotovostim in v iskanju sreče. Čudna so pota gospodova!

Na vsak način velja, da je vsaj v določeni fazi razvoja treba imeti zelo dolgoročen pogled. Samo države z dolgoročnim pogledom na razvoj, ki so se lahko odrekle kratkoročnim dobrobitim v zameno za dolgoročni uspeh, so danes najrazvitejša in najhitreje rastoča gospodarstva. Podoben princip potrpežljivosti velja ne le na ravni držav, temveč tudi na ravni podjetij. Giganti današnje visokotehnološke industrije, kot sta npr. Nokia in Samsung, ter proizvajalci avtomobilov, kot npr. Hyundai in Toyota, so vse podjetja, ki so potrebovala veliko časa, da so zablestela v vsem

¹⁴ Tu se sicer postavlja vprašanje, koliko je predkapitalistični vzorec vpet v samo osrčje kapitalizma, saj kapitalizma v čisti obliki, tj. visokega industrializiranega ali celo postindustrijskega kapitalizma, še nismo videli. Tudi najrazvitejša svetovna gospodarstva so strukturno vezana na predkapitalistični svet, ki jih obdaja. Celotno znotraj teh držav samih.

¹⁵ Na tem mestu je tudi moje razmišljanje zavajajoče, saj so vse družbene faze v bistvu procesi, kjer je preprosto razmišljanje v diskretnem smislu (cilj, sredstvo) morebiti narobe, če vemo, da gre za zvezni proces. Moja retorika je takšna izključno v ilustrativne namene.

svojem sijaju. Tako kakor šolar potrebuje ogromno let šolanja, preden ima dovolj znanja za aplikacijo v praksi (in še takrat prehod zahteva čas), tako so tudi podjetja v začetni fazi nemočna podobno kakor neizobražen otrok. Nokia je subvencionirala svojo (tedaj še popolnoma neprofitabilno) tehnološko divizijo dobrih sedemnajst let (Chang, 2008, str. 210). Teh sedemnajst let bi lahko njeni delavci, ki so se tedaj ukvarjali z gumarstvom, gozdarstvom in električnimi kablji, dobivali višje plače. Investitorji bi lahko dobivali višje dividende, a držali so se v resnici starokapitalističnih protestantskih načel (za razliko od današnje gonje za četrtnimi profiti). Ironično je, da teoretiki kapitalizma v svojih nasvetih državam tretjega sveta pozabijo na osnovna načela kapitalizma. Ekonomika, ki hlepi po univerzalnosti, je univerzalna kvečjemu v svoji odsotnosti, kajti podobno sliko ko na zahodu bi lahko našli na popolnoma drugem koncu sveta, kjer so za protestantizem prvič slišali šele v 50. letih prejšnjega stoletja – v Južni Koreji. Hyundai ima svoje začetke v daljnih 40. letih 20. stoletja, vsi pa se še spomnimo, kako je to podjetje še deset let nazaj proizvajalo najcenejše avtomobile. Temu korejskemu velikanu je uspel odločilni preboj šele v zadnjih nekaj letih, torej več kot pol stoletja po ustanovitvi podjetja, ki je danes gonilna sila v državi, ki naj bi po teoriji komparativnih prednosti izvažala relativno majhne količine rib in alg.¹⁶ Primer Toyote, drugega največjega proizvajalca avtomobilov na svetu in do pred kratkim tudi najbolj opevanega, je prav tako nadvse zgovoren. Toyota je potrebovala 30 let zaščite pred tujo konkurenco in državnih subvencij, da je sploh postala konkurenčna na svetovnem trgu. Za časa Henryja VII. je Anglija potrebovala skoraj sto let, da je lahko tekmovala z Nizozemsko v proizvodnji volnenih izdelkov, medtem ko so bile ZDA ultraprotekcionistična država okoli 130 let in še dandanes imajo zaščitene ključne sektorje gospodarstva (Chang, 2008, str. 212).¹⁷

Zanimivo je primerjati stare razvojne politike in njihove rezultate. Kar bode v oči, je, kako so nekatere razvojne politike na papirju izgledale odlično in so postale celo vzor ostalim, a so na koncu dneva ostale le na papirju, medtem ko so nekatere povsem zdravorazumske, za akademike že kar preveč rudimentarne strategije, uspele nad pričakovanji skeptikov. Državni intervencionizem ni bil nikoli povšeči Svetovni banki ali MDS-u. Alan Winters, profesor ekonomije z Univerze v Sussexu in direktor Development Research Group, je bil popolnoma jasan in brez dlake na jeziku, ko je govoril o državnem intervencionizmu v gospodarsko manj razvitih državah: »The application of second-best economics¹⁸ needs first-best economists, not it's usual complement of third- and fourth-raters.« Chang (2008, str. 216) k tej trditvi doda šaljivo opazko: »Do not try this at home.« Ali drugače, mi, razviti in mogočni, se takšnih sumljivih, neortodoksnih praks (sem ter tja) lahko lotevamo, saj imamo elitne univerze, ki proizvajajo elitne ekonomiste, vi pa preprosto nimate kadrov za »igranje z ognjem«. V praksi nič ne bi moglo biti dlje od resnice. Že osnovno razmišljanje je narobe, kajti univerzitetni sistem sicer lahko pripomore k blagostanju naroda, a po navadi doseže svojo elitnost, šele ko je neko gospodarstvo že dodobra razvito. Se pravi, da je že sama vzročnost nejasna, sam pa bi dejal, da

¹⁶ Ironično je, da bi bila Koreja v tem primeru manj vpeta v mednarodno trgovanje kot v sedanjem primeru, ko se je oddaljila od idealov prostotržne logike. Če pa bi slučajno začela intenzivno loviti ribe za izvoz, bi se hitro znašla v težavah, njen delež v svetovni trgovini pa bi bil tako relativno kot absolutno gledano manjši.

¹⁷ Vojaška industrija je lep primer. Ključna pa ni le za obrambo, temveč predstavlja tudi zadnjega industrijskega zaposlovalca v ZDA, ustvarja pa tudi ogromne profite za lastnike.

¹⁸ S tem je mišljen obstoj nepopolnih trgov, po prepričanju večine ekonomistov so za obstoj tržnih nepopolnosti krive predvsem druge institucije.

je večinoma celo nasprotna. Izjava pa nosi s seboj tudi obilico dvoličnosti, saj temelji na vatikanskem načelu: »Poslušaj mojo pridigo, ne glej mojih dejanj.«

Gospodarstva azijskih čudežev, kjer lahko omenimo Japonsko, Tajvan in Korejo, so imela v resnici še pred 50 leti na voljo samo t. i. »third-« in »fourth-raterse«, in to ravno takrat, ko bi po logiki Svetovne banke vse tri države morale zaradi »second-best economics« imeti najboljše ekonomiste. Koreja je zaradi zvenečega slovesa njunih birokracij poslala svoje lastne uradnike na dodatno usposabljanje v Pakistan in na Filipine. Danes je Koreja ena izmed najrazvitejših držav na svetu, »first-best« birokracija pa je Pakistanu in Filipinom bore malo pomagala. Chang (2008, str. 217) piše, kako je primerjal indijske razvojne načrte s tistimi iz njegove rodne Koreje in kako lahko le pritrди profesorju Wintersu in njegovem mnenju o drugo- in tretjerazrednih ekonomistih. Toda pritrди mu lahko le v primeru Koreje. Indijski načrti so temeljili na ekonomskih modelih, ob katerih se človeku zavoljo njihove popolne teoretske izklesanosti milo stori. V resnici, ugotavlja Chang (2008, str. 217), so imele države vzhodne Azije na voljo vse, le sposobnih ekonomistov ne. Morebiti bi lahko dejali, da so po drugi svetovni vojni Japonci že imeli dokaj sposobno birokracijo, a so jo sestavljali predvsem pravniki, ki so imeli povrh vsega še zelo čudne poglede na gospodarstvo, saj so bili njihovi pogledi bolj usklajeni z Marxom in Listom kot pa s Smithom in Friedmanom. Na Tajvanu in v Koreji je bila večina birokratov inženirjev po izobrazbi, kar velja tudi za Kitajsko danes, veliko večji delež inženirjev v primerjavi z ekonomisti pa je svoje čase imela tudi Jugoslavija. In resnici na ljubo, če mi dovolite pripombo, kar koli si že mislimo o nekdanji državi, dejstvo je, da v zadnjih 20 letih v Sloveniji ni nastalo niti eno samo novo veliko mednarodno konkurenčno podjetje. In to se lahko ugotovi brez ekonometričnih analiz!

Sicer ne verjamem v inženirsko utopijo kot Thorstein Veblen, a povsem očiten primanjkljaj ekonomistov je zanimiv. Dihotomija mislecev in praktičnih ljudi je poznana že iz antike, kjer so Rimljani zapustili na področjih kulture in znanosti bore malo v primerjavi z Grki, saj so bili dosti bolj fokusirani na grajenje svojega imperija. ZDA v prvi polovici 19. stoletja niso »proizvedle« nobenega resnično velikega ekonomskega teoretika, enako bi se lahko reklo za Kitajsko v zadnjih 50 letih. Teoretiziranje je v resnici privilegij bogatih in se morebiti povrne – ali pa tudi ne – kvečjemu na dolgi rok. Če se je npr. Faraday, britanski fizik, igral z elektriko, so od njegovih »igrarij« želi dobičke Američani itn. Narava sistema se od takratnih časov v tem zelo osnovnem pogledu ni bistveno spremenila. Tako kot takrat tudi danes potrebujejo (predvsem resnično veliki) sistemi trdo roko, ki deluje po dokaj univerzalnih pravilih ne glede na formo vladavine. Ne bi šel tako daleč, če bi bila razlika med demokracijo in avtokratskim režimom v resnici le navidezna, saj sem mogoče zaradi neizkušenosti še idealist, a razlike v vladanju so v praksi dokaj majhne. Uspešni sistemi (tj. uspešne družbe oz. še natančneje uspešne države) so si v tem osnovnem pogledu, kjer pod drobnogled vzamemo deljenje družbenega vpliva in moči (in njene uporabe), dovolj podobne med seboj, da lahko že govorimo o obstoju splošnega vzorca. In katere lastnosti naj bi ta vzorec imel? Do sedaj sem pokazal, kako se ortodoksni pogledi čiste ekonomske teorije v praksi niso pojavljali in kako so države v resnici uporabljale ukrepe, ki so v teoriji heretični, kar je skorajda ustaljena praksa. Videli smo še vsaj dve po mojem zelo pomembni lastnosti našega vzorca: vsaka izmed teh držav je morala imeti za izvedbo potrebnih gospodarskih ukrepov resnično *suverenost* in *neodvisnost* ter zasledovati relativno

protekcioniščno politiko, ki se je od države do države razlikovala, prisotna pa je bila povsod. V svoji knjigi je Chang na razvite države najbolj besen predvsem zaradi dejstva, da po določeni stopnji razvitosti njihovih gospodarstev vse države (s tem je mišljena celotna družba teh držav) pozabijo na svojo lastno preteklost in pridigajo ostalim, tj. gospodarsko manj razvitim, iz povsem drugega »evangelija«. V resnici zgodovinsko gledano obstaja le eno splošno vodilo uspešne gospodarske politike, ki ga je še najbolj ubesedil kitajski voditelj Deng Xiaoping: »Vseeno je, katere barve je mačka, naj bo črna ali bela¹⁹, da le lovi miši« (Fenby, 2009, str. 331). Uspešnost Kitajske v zadnjih nekaj desetletjih gre gotovo vsaj deloma pripisati ravno tej pragmatični miselnosti, ki je zaznamovala tamkajšnjo gospodarsko politiko.

1.2.2 Kontrolirani *laissez-faire* na Kitajskem

Ruska oktobrska revolucija, ki se je po novem, tj. Gregorijanskem koledarju v resnici začela 7. novembra in bi jo morali pošteti »latinci« imenovati novembrska, je ena izmed bolj tragičnih epizod ruske zgodovine. Vlekla se je kar nekaj časa; določeni caristični elementi so se namreč upirali še globoko v 20. leta. Ta kaos in intermezzo ruske velesile pa ni bil nič v primerjavi s stanjem na Kitajskem v 20. in 30. letih prejšnjega stoletja. Mandžurijska dinastija Qing, ki je vladala Kitajski vse od 17. stoletja, je morala leta 1912 predati svojo oblast republiko in najstarejšega velikega cesarstva ni bilo več. Sun Yat Sen, idejni oče nove Kitajske, je močno igral na nacionalno noto, kar je naredilo mandžurijske Qinge še bolj nepopularne pri večinskem kitajskem ljudstvu Han (Fenby, 2009, str. 45). V obdobju po odstranitvi dinastije Qing je Kitajska postala peskovnik Evrope in Japonske. Notranjepolitično je bila država na psu, vsaka regija je imela svojega vojaškega poveljnika in Kuomintang, ki danes vlada v Tajvanu, je bila le ena izmed (večjih) frakcij. Naj vam za ilustracijo kaotičnosti povem, da je bil eden izmed generalov v de facto državljanski vojni tudi t. i. Krščanski general²⁰. Prvega marca 1934 je Japonska ustvarila mandžursko državo Mančuko, katere uradni vladar je bil zadnji cesar dinastije Qing, Puyi. Tedaj še mladi komunisti so predstavljali eno izmed močnejših frakcij, ki so se bojevale za prevlado na Kitajskem. Ko so kasneje prišli na oblast, so iz prve roke vedeli, kaj pomeni živeti v brezvladju. To obdobje se jim je gotovo globoko vtisnilo v spomin in v tej luči je treba razumeti tudi nekatere njihove kasnejše bolj zlovešče politične poteze.

»The policy should be to use liberal totalitarianism to maintain stability and eradicate the obstacles to freedom.« Zhao Deng je takole dejal velikemu voditelju Xiaopingu: »Modernizacija Kitajske ne more iti drugače, kot da v določeni fazi oblast prevzame avtoritarna elita, ki skrbi za motivacijo in udejanjanje sprememb.« Ta mu je pritrnil, a ga obenem opozoril, da naj pazi na formulacijo (Fenby, 2009, str. 582). Skratka, z avtoritarnostjo je vse lepo in prav, le na »PR« je treba malce popaziti. Pred propadom Sovjetske zveze so v kitajski partiji obstajali elementi, naklonjeni večjim političnim svoboščinam (npr. v obliki zahodnjaške demokratizacije). Po

¹⁹ Menda je sicer govoril o črni in rumeni mački, kakor naj bi šel tudi originalni pregovor, a sčasoma je rumena mačka postala bela, poanta pa ostala povsem enaka.

²⁰ V kriznih časih se vedno najde polna bera pretendentov za prestol. V primeru velikih imperijev je to še tolikanj bolj res, kajti na dan pridrvi tudi vsa heterogenost, ki je bila še malce prej zatirana. Močan imperij miri strasti že s svojim obstojem. Kitajska je svoj renome na tem področju potrdila leta 1989.

propadu Sovjetske zveze in po vsekitajskih protestih, ki so dosegli vrhunec s pokolom na Trgu nebeškega miru, so se vsa razmišljanja o večji demokratizaciji končala. Uporaba sile za zatiranje političnih svoboščin sicer ni bila povsem usklajena s prepričanji Denga Xiaopinga, a tako kot vsi ostali glavni partijci je imel tudi Deng pred seboj predvsem vizijo razvitejše, moderne in *posledično* politično mogočne Kitajske, dokler pa je bila Kitajska gospodarsko nerazvita, so se morali vsi ostali ideali pokoriti gospodarskemu razvoju. »Moramo biti odločni,« je dejal, »kot sem rekel že nešteto krat, če se hočemo razviti, potrebujemo stabilnost. Kako naj se razvijamo, če pa je vse v razsulu?« (Fenby, 2009, str. 605). Leta 1989 so se vzpostavili temelji, na katerih stoji Kitajska še dandanes, in naslednje Dengove besede so lajtmotiv tudi današnji generaciji voditeljev: »Seveda hočemo zgraditi socialistično demokracijo, a to se ne more zgoditi čez noč, in še tolikanj manj hočemo to narediti na zahodnjaški način²¹ (op. p.: zaničljivo). Če bi se naših milijardo ljudi zapodilo na večstrankarske volitve, bi imeli kaos, ki bi mejil na državljansko vojno. Za državljansko vojno niso potrebne puške in topovi, dovolj so že pesti. Demokracija je naš cilj, ki pa ga ne moremo doseči brez nacionalne stabilnosti« (Fenby, 2009, str. 608).

Iz zgornjih besed je očitno, kako pomembno vlogo ima stabilnost za ekonomski sistem. Temu se ne moremo čuditi, če razumemo udinjanje v gospodarstvu kot igro, saj je edini način, da ima igra lahko jasna pravila, če nekdo ta pravila postavi. Pustimo pravičnost, legitimnost in celo efektivni nadzor igre popolnoma ob strani, jasno je, kje tiči vloga države in politike. Stabilnost ne pomeni udejanjenja politično liberalnih idej pravičnosti, znotraj kapitalističnega sistema to preprosto pomeni ureditev institucionalnega okolja za delovanje gospodarstva. Družbena nadstavba (če uporabimo Marxov termin) ima povsem jasno vlogo v zagotavljanju obstoja družbenih odnosov znotraj določenih institucionalnih okvirov. To pomeni, da je po svoji naravi rigidna, zato se ne smemo čuditi, da se ta ista nadstavba težko prilagaja radikalnim spremembam. Njena moč in njena šibkost ležita v njeni rigidnosti. Po eni strani obstoj močne države pomeni predvidljivo ekonomsko okolje, a cena predvidljivosti so počasne in miniaturne spremembe. Ekonomska teorija se je ločila od politike, ločila se je od vzvodov družbene moči in postala je tehnicistična, zato ne more zadovoljivo obrazložiti razlike med Korejo, Japonsko in Kitajsko v primerjavi s Pakistanom, Filipini in državami subsaharske Afrike. V želji po objektivnosti, v prizadevanju za pozitivizmom je ekonomija izgubila svojo razlagalno in napovedovalno moč. Obstaja teza, da se je ekonomija prelevila v ekonomiko zaradi marksizma, ki je bil za akademijo že od začetka preveč populističen, da bi ga lahko sprejela medse (Screpanti, 2005, str. 172). Takrat je ekonomija namensko izgubila na širini, da se ni lotevala politično kočljivih tem. V 20. stoletju pa se je to stanje povzpelo na naslednjo stopnjo, ko je politika ne le ločena od ekonomskih razmišljanj (govorimo zopet le o akademiji), temveč je celo namensko nastrojena proti politiki in političnem potencialu za spremembe. Stari ekonomski liberalci so lahko svoj čas odkrito govorili proti demokraciji in proti splošni volilni pravici, dandanes neoliberalci (razen v zaprtih krogih) te možnosti nimajo. Zato se je spremenila strategija, namesto proti splošni volilni pravici in demokraciji, ki lahko privedeta do neracionalnih odločitev, kot je na primer prerazdeljevanje, se je ekonomika odločila napasti samo institucijo politike (Chang, 2008, str. 176).

²¹ Večji kot postajajo lastni uspehi Kitajske, bolj postaja kitajska elita samozavestna in intelektualno manj vezana na zahod. Zato se tu lahko postavi vprašanje o obstoju kitajskega gradualizma, saj liberalna demokracija (ali demokracija na splošno) že nekaj časa ne predstavlja več nekega absolutnega ideala, kot je to veljalo še npr. na začetku 80. let.

Kitajska je za razliko od npr. prav tako komunistične Sovjetske zveze relativno kmalu začela voditi načrtno izvozno politiko. V 80. letih se je vrednost yuana v primerjavi z dolarjem prepolovila. Izvoz leta 1978 se vrednoti na 10 milijard dolarjev, leta 1985 pa se je ta znesek povečal na 25 milijard dolarjev. V drugi polovici 80. se je zelo povečal tudi uvoz, Kitajska je uvažala predvsem strojno opremo in visoko tehnologijo (Fenby, 2009, str. 558). V primerjavi z avtarkično Sovjetsko zvezo (in Rusijo danes), ki je izvažala po večini le orožje in neobdelane surovine, se je Kitajska zavestno odločila postati »tovarna sveta«, podobno kot je to bila Anglija v 19. stoletju. Posebne ekonomske cone so tu igrale ključno vlogo, saj so dovoljevale dvojnost kitajskega sistema. Voditelji partije so podelili ekonomskim conam mnoge ugodnosti, med njimi lahko naštejemo davčne olajšave, subvencije, v projekte ekonomskih con pa je bil vprežen tudi cvet narodnih resursov (Fenby, 2009, str. 558). Za začetne investicije v posebne ekonomske cone se Kitajci lahko zahvalijo tudi precej številčni diaspori, po kateri so znani.

Majhna vasica Shenzen blizu Hongkonga je bila prva posebna ekonomska cona, ustanovljena maja 1980. Danes Shenzen ni več vasica, temveč se lahko postavi po robu celo mogočnemu Hongkongu. Poleg očitnih dobroti posebnih ekonomskih con obstaja vsaj še en pomemben dejavnik, ki je mogoče pogosto pozabljen: multiplikatorski učinek dohodkov iz teh novonastalih območji (Fenby, 2009, str. 558). Novi dohodki so se multiplicirali skozi narodno gospodarstvo in zavoljo močnih družinskih povezav ta učinek ni bil povsem omejen le na najbližje regije. Če tako gledamo na kapitalizem, potem t. i. »trickle-down theory« velja²².

Problem velikih sistemov, kot so na primer nacionalne države, je njihova nezmožnost procesiranja radikalnih sprememb znotraj sistema. Rešitev je tako navidezno v obliki eksogenega šoka, npr. revolucije. Preprosto razmišljanje nas pripelje do preprostih zaključkov: virilen sistem bo eksogene šoke preživel, umirajoči pač ne. V času normalnega delovanja sistema je politika v resnici v senci gospodarstva. A ker je življenje dinamično, se je treba vprašati, ali takšno normalno stanje sploh obstaja. V resnici je sistem rigiden le v svetu abstrakcije, v praksi so agenti vedno aktivni. Zavoljo konstantnih sprememb je politika (kjer ni mišljena le centralna država, temveč politika v širšem smislu, kjer so v proces na neki način vključeni vsi državljani) potreben akter, ki mora, če hoče zvesto opravljati svojo vlogo, skrbeti za ravno pravšnjo mero ter za ravno pravšnje spremembe. Skratka, politika mora skrbeti za »mini revolucije«, za inkrementalne spremembe, ki pa na žalost po večini ne morejo spremeniti same narave sistema, temveč lahko kvečjemu poskrbijo za »rekalibracijo«. Toda potencial politike je ravno v tem, da omogoča spreminjanje relativno toge nadstavbe, s čimer vsaj v teoriji poskrbi za čim manjše razhajanje med rigidno nadstavbo in dinamičnimi silami razvoja. Trgi se na določeno nadstavbo (set institucij) navežejo in te odnose podpirajo (jih ne spreminjajo), v tem pa tiči njihova relativna šibkost²³. Uspeh določenih reform lahko pomeni nadaljnje življenje in nadaljevanje določene družbene ureditve²⁴.

²² Med podobne »kontrolirane eksperimente« bi lahko šteli pravice mest in trgov v Evropi, kjer že samo ime slednjih narekuje, da je bila ena izmed glavnih značilnosti oz. pravic takšnih naselij ravno trgovanje (znotraj mestnih zidov). Mestni zrak je tako osvobajal ne le politično, temveč predvsem ekonomsko. Podobno velja za današnjo Kitajsko.

²³ To trditev je treba razumeti v omejenem smislu, kajti zaradi tržnih spodbud lahko pridejo na plano nove tehnologije, ki spremenijo družbene odnose.

²⁴ Za primerjavo lahko pogledamo Sovjetsko zvezo. Poskusi neplanske produkcije, ki bi temeljila na samofinanciranju, so bili v Sovjetski zvezi začetni že leta 1967, dobrega pol stoletja po samem začetku revolucije

Leta 1989, ko je stavkala malodane vsa urbana Kitajska (in ne le glavni trg glavnega mesta, kjer se je zgodil nesrečni pokol), je bila Kitajska v večini še vedno ruralna in ne mestna država. Večina prebivalstva je proti koncu 80. še vedno živel v vaseh in za te ljudi je predstavljala KKP najboljšo (realno) alternativo. Kmečki stan je že vse od pomladi narodov igral mešano vlogo pri ljudskih vstajah. Pregovorna ruralna konservativnost je vladarjem ljuba in eden izmed razlogov, da je Kitajska leta 1989 uspešno zatrla proteste, gre po mojem iskati ravno v velikosti in pasivnosti kmečkega stanu. Konflikte med srpom in kladivom poznamo tudi na zahodni polobli. Veliko delavskih stavk v ZDA so umirile enote narodne garde, kjer so ruralni rekruti predstavljali dobršen del celotne bojne sile. Izvora svoje moči so se zavedali tudi partijci. Takole je partijski sekretar Shanxija komentiral zadevo: »V teh ključnih momentih (za časa velikih protestov leta 1989) je kmečko prebivalstvo držalo s partijo in vlado ... tako je kmečko ljudstvo na povsem poseben način pripomoglo k stabilizaciji situacije in k splošni pomiritvi. Partija in vlada sta vam večna dolžnika« (Fenby, 2009, str. 433). Vsaj uradno skuša partija z aktivnimi kmetijskimi politikami tudi danes manjšati veliko razliko v bogastvu med ruralnimi in mestnimi predeli.

Poleg podpore kmetov pa je partija vlekla svojo podporo tudi iz regij, ki so že proti koncu 80. let začele s skokovitim razvojem, ki ga dandanes vsakdo asociira s Kitajsko²⁵. Demonstracije, ki so leta 1989 poplavile Kitajsko, seveda niso bile omejene le na manj uspešne regije, a zagotovo je bila udarnost demonstracij večja v teh regijah kot pa v novih, razvijajočih se obalnih mestih, ki so cvetela predvsem zavoljo posebnih ekonomskih con. Demonstracije so bile tudi v Shenzhen (prva ekonomska cona, zraven Hongkonga) in v Guangzhou, a niso bile udarne, bile mirne in relativno majhne (Fenby, 2009, str. 636). Politika je imela jasno oporo v materialnem (vpeljava omejenega kapitalizma ter podpora kmetov), kar je v ključnih trenutkih edino relevantno. Ideologija deluje kot sila *status quo* le v mirnih časih.

Uspeh ob prebroditvi krize je kitajskemu vodstvu gotovo dal samozavest in prepričanje, da gradijo prihodnost na pravih temeljih. Politično vodstvo se je zavedalo velikega pomena vojske, ki je predstavljala enega izmed odločilnih dejavnikov pri njihovem obstanku na oblasti. Že leta 1990 je bilo s strani vodstva partije določeno, da se Ljudski armadi povečajo sredstva za 15 % (glede na leto 1989). Iz dnevnih medijev vemo, da od takrat armada dobiva vsako leto več sredstev in da je kitajski obrambni proračun manjši le še od ameriškega. Vojsko so tudi indoktrinirali proti buržoaznim idejam, a vprašanje je, koliko je takšna indoktrinacija resnično pripomogla k zvestobi vojske partiji – najbrž redna plača in novo orožje veljata dosti več (Fenby, 2009, str. 642).

Vzhodnoazijski gigant je najnovejši pretendent za vodilno velesilo sveta, a tega ne počne na samosvoj način. Brutalnost, pragmatičnost, makiavelistični prijemi gospodarske politike, zatiranje lastnega delavstva, mehki in trdi imperializem, to so vse lastnosti *Pax Britannice* in *Pax*

(Kitajska se je teh reform lotila dosti prej, gledano na letnico ustanovitve Ljudske republike in letnice odprtja prve cone v Shenzhen), in sicer v Ščekinski kemični asociaciji. Centralne oblasti pa niso hotele izpustiti vajeti iz rok in popolna finančna neodvisnost je ostala neizpolnjena (Service, 2009, str. 408).

²⁵ Lahko bi torej rekli, da se je komunistična partija oprla na kmečko-japijevsko falango v svojem boju s študentsko-delavsko vstajo.

Americane. Tudi t. i. gospodarski čudež v resnici ni čudež. Je normalno delovanje gospodarstva v fazi vzleta. Je pa res, da so absolutne številke rasti danes večje kot v primeru ZDA v drugi polovici 19. stoletja, ko je bilo njeno gospodarstvo na podobni stopnji razvitosti kot kitajsko danes. Ironično je, da je na videz komunistična država tipičen primer kapitalističnega razvojnega vzorca. Ta navidezni paradoks pa v resnici še dodatno pokaže na splošnost miselnega modela, kajti vidimo lahko, kako je uspešno delovanje kapitalističnega ekonomskega sistema neodvisno od politične ideologije.

Na Kitajskem se imajo za *kontrolirani laissez faire*²⁶ še največ zahvaliti predvsem eni osebi – Dengu Xiaopingu. Bil je idealen naslednik kitajskega Lenina Mao Zedonga. Bil je glavni motor pri uvedbi posebnih ekonomskih con in s tem je postavil temelje t. i. kitajskemu dualizmu. A ta dualizem je bil vedno postavljen na trhle temelje kljub očitnim pozitivnim učinkom. Deng je moral svoje reforme, ki jih na zahodu imenujemo gradualizem ali postopni prehod v kapitalistično družbo, braniti še tik pred svojo smrtjo. Leta 1992 je odšel, zopet izobčen s strani partije, na t. i. Južno turnejo s svojim osebnim vlakom, da bi nabral podporo v Shenzenju, Zhuhaiju in kasneje tudi severneje v Šanghaju, današnjem motorju Kitajske. Veliki vodja je v svojih govorih pozival k novim reformam, k večji odprtosti za tuje tehnologije in kapital ter k industrijski modernizaciji. V svojih nagovorih je citiral Mao Zedonga, okrcal je vse, ki so bili proti reformam, kot »strahopetne babe z zvezanimi nogami«. Naredil je eksplicitno povezavo med tragičnimi dogodki četrtega junija 1989 in s stanjem materialnega bogastva v državi, ki naj bi po njegovem izhajalo neposredno iz ekonomskih reform. Za zmago socializma se lahko uporabijo vsakršna sredstva in znanje, tudi kapitalistična sredstva in znanje. In tako je še celo na smrtni postelji ta velikan kitajske politike dodal nov zagon protržnim reformam na Kitajskem (Fenby, 2009, str. 647). Tržna transformacija Kitajske odkriva naslednje dejstvo: *laissez faire* je zelo načrtovana zadeva, obenem pa se o usodi in omejitvah prostih trgov odloča zunaj njihove lastne domene. Na primeru Kitajske vidimo tudi, kako močne so države dandanes vsemu govoričenju o nasprotnem navkljub. Vse prostotržne reforme, zaradi katerih danes na Kitajskem rastejo cela mesta, so neposredna posledica političnih odločitev, ki so takšno delovanje dovolile – kavzalnost na tem mestu začuda sploh ni prikrita. Ko je trg enkrat spuščen z vajeti, začnejo bolj ali manj veljati ekonomski zakoni in zakonitosti, o katerih se učimo na ekonomskih fakultetah po vsem svetu, a zavoljo vladajoče paradigme v naši vedi se pozablja na dinamični politični in družbeni proces, ki je sploh dovolil nastanek trga in ki določa naravo tega trga in relativno moč igralcev na njem. Zanimiv pa je tudi relativno velik vpliv relativno majhne skupine ljudi na celotno dinamiko delovanja ekonomskega sistema.

»So long as the objectives are the same, we would not harm you nor would you harm us,« the Chairman went on. »And we can work together to commonly deal with a bastard»²⁷.« That provoked laughter, after which the host continued: »Actually, it would be that sometimes we want to criticize you for a while and you want to criticize us for a while. That, your President said, is the ideological influence. You say, away with you Communists. We say, away with you

²⁶ Besedna zveza se na prvi pogled zdi paradoksalna (kontrola in *laissez-faire* sta namreč nasprotujoča si koncepta), a tu gre le za semantičen problem. *Laissez-faire* je v osnovi pojem, ki predstavlja omejeno svobodo in potemtakem mora biti kontroliran. Kitajska v tem primeru ni izjema, temveč pravilo.

²⁷ Mišljena je seveda Sovjetska zveza, s katero je imela Ljudska republika razen v povojnem obdobju zelo napete odnose zavoljo ideoloških in mejnih sporov.

imperialists. Sometime we say things like that. It would not do not to do that« (Fenby, 2009, str. 506–507). »Ne bi šlo, da bi ne počeli tega,« je dejal Mao Zedong. Kaj nam ta izjava pove? Da gre v zgornjih beseda Mao Zedonga za opis *modus operandi* ekonomskega sistema in svetovne družbene ureditve.

Delovanje elite je torej zelo pomembno za delovanje celotnega ekonomskega sistema, kar velja tudi za kapitalizem. Ravno zavoljo pomembnosti elit je zanimivo pogledati tudi njihovo formacijo in spremembe skozi čas. Mladi principi, kakor jih imenujejo na Kitajskem, se že zelo kmalu začenjajo lotevati grajenja svojega lastnega omrežja poznanstev, *taizidang*. Zelo pomembno vlogo igrajo tu družine, šole, predvsem visoko šolstvo in delo v istih podjetjih, v katera seveda ni imel dostopa vsak navaden državljani. Povezav je veliko, saj je Kitajska velika država, obstajajo pa tudi zelo velike razlike med generacijami malih princev. Manj in manj se upošteva počasno napredovanje, kjer bi *taizi* (princi) morali začeti kot inženirji v kakšni oddaljeni provinci, in vse več je neposrednih postavitvev v svet visoke partijske politike ali gospodarstva. To ustvarja pogoje za elito, ki ne bo poznala vsakodnevnega življenja, tegob in problemov navadnega ljudstva. Ironično je dejstvo, da se je takšen pristop začel dosti bolj uveljavljati, šele ko se je od *taizijev* zahtevalo več formalnih kvalifikacij. Razlogov za to je več, eden je gotovo relativna ekskluzivnost najboljših univerz na Kitajskem. Nasploh je kitajski visokošolski sistem grajen po ameriškem modelu, kjer so vsaj najboljše univerze zelo ekskluzivne. Tako je poleg skrbi za raziskave in razvoj univerza tudi odlično okolje za formacijo poznanstev in prijateljstev med mladimi principi (Li, 2001, str. 169). Podobne poglede na šolstvo je imel tudi Konfucij, ki je videl smisel izobrazbe v tem, da človek postane uradnik. Na zahodu je podobno razmišljal Platon, ki je od vladajoče kaste zahteval določene kvalifikacije, ki jim je v svojih razmišljanjih posvetil veliko časa. Alternativno vlogo visokega šolstva je dobro opisal tudi Galbraith: »Šola zamenjuje družino kot sredstvo za pot na vrh za politične elite. Tehnične institucije pa so postale pripravljalne akademije za tehnostukturo« (Li, 2001, str. 87). Vsakdo pozna ameriški Ivy League, britanski Oxbridge ali pa Eton College, a elitne šole se najdejo skorajda v vsaki državi in ne le v anglosaksonskem svetu. Po eni strani univerzitetna izobrazba preprosto poskrbi za delitev družbe na različne sloje, po drugi strani pa Galbraith ugotavlja, da se tako izobražuje tehnostuktura (moderni konfucijanski uradniki ali pa Platonova elita, kakor vam ljubo), ki operira z družbenim sistemom pri samem vrhu (država, korporacije). Če so še njihovi starši predstavljali idealistične revolucionarne študente (Mao, Xiaoping) ali pa so bili povsem neizobraženi prebivalci podeželja, se je to v eni ali dveh generacijah popolnoma spremenilo. Tehnokrati predstavljajo vladajoči sloj, ki vlada v mirnih časih. Gre za skupino ljudi s podedovanimi pravicami, ugodnostmi in bogastvom in njihova vloga je upravljavska, menedžerska. To ne pomeni, da se tehnokrati ne lotevajo reform, toda po naravi stvari se ne bodo lotevali reform, ki bi škodile njim samim, kar po definiciji pomeni, da se ne bodo lotevali radikalnih sprememb *statusa quo*²⁸.

²⁸ Dolgoročno dinamiko družbenih transformacij tako še vedno najboljše opisuje marksistična teorija s svojimi binarnimi dvojicami nasprotujočih si razredov (oz. interesov). Radikalne spremembe so torej *vedno* politične in imajo vedno opravka s prenašanjem lastninskih pravic (tj. s spremembami družbene razdelitve bogastva). Če hoče torej ekonomija biti resnično univerzalna, mora biti politična.

Kitajska je še mlada in virilna, a proces alienacije njene elite je že popolnoma podoben cesarski Kitajski ali pa drugim novodobnim kapitalističnim velesilam. *Taizijem* se sicer formalno dovoljuje manj in manj prostora za napredovanje zavoljo zaslug njihovih očetov, a v praksi se ni nič spremenilo. Če oče ne sme vzeti sina v službo, ga vzame njegov kolega, ki bo pričakoval, da se mu usluga vrne – prekletstvo *quid pro quo* se širi ne glede na nelatinsko poreklo večine Kitajcev (Li, 2001, str. 145). Za časa kulturne revolucije je cela generacija izgubila svoja zlata leta na podeželju. Njihove kariere so bile grajene (pre)počasi, od spodaj navzgor. Dandanes (ravno zavoljo vloge visokega šolstva) pridejo povsem neizkušeni mladi sinovi politične elite na najvišje položaje v gospodarstvu, vojski in politiki. Ironično je, da je bilo odkrito favoriziranje skorajda manj skorumpirano kot sedanji sistem. Li (2001, str. 168) zelo lepo ubesedi trenutno situacijo: »*What is fascinating about sociopolitical life in China during the reform era is its seemingly contradictory trends and paradoxical developments. This is particularly evident in the realm of the political leadership. Nepotism and favoritism in elite recruitment have become prevalent at a time when educational criteria and technical expertise are more important than class background and political identity.*«

V cesarstvu pod Qingi so na Kitajskem podeželju vladali šolani plemiči, ki so bili vezani na svoje podeželsko okolje. Vladavina plemstva ni bila demokratična (*minzhu zhuyi*), temveč populistična (*minben zhuyi*). Toda vsaj v zlatih letih je plemstvo verjelo v svoje poslanstvo in plemiči so poznali materialne razmere svojih podložnikov (Li, 2001, str. 189). Kulturna revolucija se je vtisnila v DNK celotne generacije Kitajcev. Otroci iz večinoma urbanega okolja so med kulturno revolucijo pristali sredi »prave« Kitajske. Spoznali so se z njo in kljub težkemu življenju na podeželju jih je mnogo izmed njih tudi vzljubilo deželo. Njihove izkušnje so jim omogočile popolnoma drugačen vpogled v ruralno življenje. Čeprav se generacija kulturne revolucije imenuje izgubljena, njihov čas na kmetih le ni bil popolnoma izgubljen. S tem se strinjajo tudi tisti, ki jim je kulturna revolucija vzela največ: njihovo mladost. Pridobili so na družbenem zavedanju – *caogen yishi*. Ravno to pa so bili ideali, ki so svoje čase odlikovali dobre cesarske upravnike (Li, 2001, str. 189). Doživetje je drugačna, pristnejša vrsta informacije kot črke na papirju ali filmi na zaslonu. Vsak medij predstavlja distorzijo realnosti. Kulturna revolucija je revolucija doživetij, ki jih cela generacija prihodnje elite ne bi imela, če bi njihove kariere šle po normalni poti. Med elito in podložniki je tako obstajala pristnejša povezava, kajti le prvoosebne izkušnje lahko ustvarijo pristno razumevanje in empatijo. Privilegirana mestna mladina je nekaj let svojega življenja preživela tako kot 85 % Kitajcev – v blatu in z žuljavimi rokami. Tisti izmed njih, ki so se kasneje vrnili na fakultete, da bi končali svoje akademsko izobraževanje, so trdili, da jim je podeželje nudilo »degree in social experience« (Li, 2001, str. 189).

Osebno je bilo zame najzanimivejše pričanje kitajskega ekonomista Liu Weia, dekana Ekonomskega inštituta pekinške univerze in svetovalca mestnih oblasti v Pekingu. Eksplicitno je izrazil, kako ga je skoraj deset let na podeželju zaznamovalo v karakternem smislu, kako se mu je izoblikoval popolnoma drugačen pogled na svet in pristop k ekonomiji. Trdi, da je glavni cilj in obenem kriterij uspeha gospodarskih reform tranzicija ruralne Kitajske in konec dualnega razvoja kitajskega gospodarstva (Li, 2001, str. 190). Tudi druge ekonomiste je trdo delo na kmetih izoblikovalo drugače, kot bi jih izoblikovalo preživljanje časa za knjigami visoke teorije.

Fan Gang, generalni sekretar Fundacije za ekonomske reforme, je prav tako preživel nekaj let na kmetih in sam zase trdi, da ima pri vseh reformah nekje v ozadju vedno v mislih tudi revno podeželje. Do takšnih izjav smo sicer lahko precej skeptični, a človekova osebnost in njegovi pogledi in razmišljanja o svetu so eni izmed ključnih dejavnikov pri naših vsakodnevnih izbirah in odločitvah. Fan Gang gre v svojih trditvah še korak dlje. Govori, kako je to obdobje zaznamovalo tudi njegovo metodologijo, se pravi njegova znanstvena razmišljanja. V resnici govori o metodologiji, ko pravi, da ga za razliko od njegovih zahodnih kolegov ne zanimajo kompleksni ekonomski modeli in dokazovanje ekonomskih teorij, temveč ga zanimajo predvsem popolnoma resnični, vsakodnevni gospodarski problemi. Pri tem ne pozabi dodati, da če je le možno, uporablja preprost, neakademski jezik, pri obrazložitvi določenih pojavov navadnim ljudem, tj. neakademikom. Ali kot v njegovih besedah: »Pravi budisti govorijo enostavno.« Kulturna revolucija je tega gospoda zaznamovala v celoti in upam si trditi, da je na splošno tako, za vse ljudi. Človek se nikoli ne spremeni le v nekem specifičnem pogledu, temveč v celoti. Takšne vrste intelektualna elita je fokusirana na druge probleme (ali pa o enakih problemih razmišlja drugače) kot na primer ameriški profesorji ekonomije, ki vse življenje preživijo v svojih slonokoščinih stolpih visoke teorije. Ti stolpi postanejo njihova realnost, edina, ki jim je resnično znana in s katero so si blizu²⁹. Metodologijo lahko na tem mestu neposredno povežemo z osebnostjo človeka, ki stoji za njo. Kot rečeno je bila ta generacija nekaj posebnega in že takoj naslednja generacija teh izkušenj ni imela več. Današnji mladi, predvsem tisti iz mest na vzhodu in jugu države, gotovo gojijo že povsem drugačna mišljenja in poglede kot ti, dandanes že malodane dinosavri v hitro spreminjajoči se Kitajski. In dihotomija med elito ter večino prebivalstva bo na ta način samo še naraščala.

2 Družba izobilja, pravičnost in teorija pravične cene

2.1 Prvotna družba izobilja

»Tradicionalna modrost je vselej trmasta,« pravi Sahlins (1999, str. 15) v svoji knjigi *Ekonomika kamene dobe* in ta misel bo lajtmotiv celega poglavja. Sahlins, od katerega sem si izposodil tudi naslov poglavja, otvori to isto poglavje v uporniškem duhu proti tradicionalni modrosti:

»Če velja ekonomika za turobno znanost, je preučevanje lovskih in nabiralniških gospodarstev gotovo njena najrazvitejša veja. Naši učbeniki, ki malone vsi zagovarjajo podmeno, da je bilo življenje v paleolitiku težko, kar tekmujejo v tem, da bi nam pričarali tedanji občutek usode, ki nenehno žuga s prstom, in nehote se sprašujemo ne le to, kako se je lovčemu posrečilo živeti, ampak tudi, ali je bilo to sploh življenje. V teh knjigah sledilca zasleduje prikazen stradanja. Njegovo tehnično neznanje naj bi ga sililo, da je ves čas delal le za preživetje, ni si mogel oddahniti ali ustvariti presežka, tako da tudi ni imel prostega časa, da bi postavil kulturo. A

²⁹ Povsem drugače kot za časa ustanovitve ZDA, ko ta kontinent ni bil poznan po svojih teorijah, marveč po svoji iznajdljivosti (ingenuity) in praktičnosti.

vendar, vsem naporom navkljub so dosegali lovci najnižje ravni v termodinamiki – porabili so manj energije na osebo na leto kot kateri koli drug proizvodni način. Toda v razpravah o ekonomskem razvoju so bili obsojeni na vlogo slabega zgleda, t. i. ekonomije preživetja« (Sahlins, 1999, str. 15).

Sahlins je v uvodnem odlomku lepo prikazal tradicionalno modrost modernega človeka, njegove poglede na zgodovino človeške vrste in na vse trpljenje naših prednikov, ki nam je šele danes omogočilo, da smo prišli do človeka vredne družbe. Velik del Sahlinsovih razglabljanj je namenjen dokazovanju ravno nasprotnega: danes ne živimo v idealnem svetu in naši predniki niso bili vsi po vrsti Jezusi Kristusi na križevem potu, kjer trinajsta postaja predstavlja temni srednji vek, današnje obdobje pa nebesa. Zaradi enake zablode so trpeli tudi komunistični misleci, le da je pri njih trinajsta postaja kapitalizem, kar bi pomenilo, da nas najlepši del šele čaka. Naj gre torej za buržoazno ekonomiko ali pa za marksistično teorijo, ko lovca opremimo z buržoaznimi vzgibi in paleolitskim orodjem, se nam njegov položaj zdi vnaprej brezupen (Sahlins, 1999, str. 20). Če ostanemo znotraj paradigme neusahljivih potreb ter omejenih sredstev, se problema lahko lotimo z dveh strani: lahko povečamo sredstva ali pa omejimo potrebe. Ljudje, ki sprejmejo zenovsko strategijo, lahko uživajo materialno obilje brez primere – a imajo nizek (materialni) življenjski standard (Sahlins, 1999, str. 16). Sicer pa je vprašljiva že neposredna vzročnost med dobrinami in osebno srečo. Na ravni družbe je to vprašanje še bolj kočljivo, ker so nekatere vrste potrošnje namensko ustvarjene za zbujanje pozornosti in nelagodja pri tistih, ki si določenih proizvodov ne morejo privoščiti. Tako postane sreča relativno redka dobrina, saj neka dobrina predstavlja srečo za enega in nesrečo za drugega, kar pa ni slučajno, temveč namensko, kajti ravno ta značilnost dobrine ji da vrednost za potencialnega kupca³⁰. Destutt de Tracy (četudi morda zares »buržujski doktrinar z ribjo krvjo«) je od Marxa izsilil vsaj to, da se je strinjal z opažanjem, da preprosto ljudstvo pri revnih narodih živi udobno, medtem ko je pri bogatih narodih večinoma revno (Sahlins, 1999, str. 16). Če bi šli od narodov k plemenom, pa naj bodo ta iz Amazonije ali pa iz pacifiških otokov, bi bila razlika med njihovimi družbenimi ureditvami in našo še toliko očitnejša. V kapitalizmu je veliko poražencev, z vedno večjo avtomatizacijo pa se gospodarstvo vedno bolj spreminja v veliko igro pokra, kjer je zmagovalec lahko le en sam – *winner takes all economy*³¹.

Pogled na materialno stanje npr. raznih amazonskih plemen, severnoameriških indijancev ali pa avstralskih aboridžinov pogosto govori povsem drugo zgodbo. Ta ljudstva predstavljajo najrevnejše dele prebivalstva v svojih državah, kar bi se marsikomu zdel dovolj dober argument za spodbijanje ideje o prvotni družbi izobilja. Saj je vendarle tako očitno, da ta ljudstva živijo v materialni in spiritualni bedi. Takšno razmišljanje je poenostavljeno in ne upošteva interakcije med kapitalističnim in drugimi proizvodnimi načini. Namreč, če za taka ljudstva zdaj pravijo, da jih pesti revščina, da so njihovi viri borni in nezanesljivi, je to mar znamenje prvobitnih razmer

³⁰ Veblenovska dobrina.

³¹ S tem se bo v svetovnem gospodarstvu spremenilo razmerje med tremi podvrstami ekonomskih sistemov: izmenjavo, redistribucijo in recipročnostjo (Kolm, 2008, str. 87). Če znotraj domene prvega pride do fenomena »enega zmagovalca, ki pobere vse«, potem se kani za stabilizacijo sistema povečati vloga drugega. Teoretska razmišljanja o takšnem scenariju že obstajajo (univerzalni temeljni dohodek kot sredstvo, s katerim bi se obdržal *status quo*). Rifkin vidi rešitev v bolj komunitarnih rešitvah znotraj ekonomskega sistema recipročnosti (Rifkin, 2004, str. 249).

ali kolonialnega nasilja? (Sahlins, 1999, str. 25). Na nekaterih območjih, kot je današnja Brazilija, se ti kolonialistični impulzi nadaljujejo še vse do današnjega dne, ko se v imenu napredka uničuje pragozd brez pomislekov na sam pragozd in še tolikanj manj na ljudstva, ki v njem prebivajo. Mediji poročajo o pravih pravcatih pogromih še celo v 21. stoletju. Kapitalizem soobstaja s predkapitalističnim sektorjem pod svojimi lastnimi pogoji.

Če lahko današnje stanje ostankov ljudstev paleolitika (lovcev in nabiralcev) naprtimo vplivom kolonializma, pa to še ni celotna zgodba. Družba izobilja je relativen pojem, kajti za izobilje ne obstaja natančna definicija. Dejstvo je, da so imela po opazovanjih antropologov ljudstva lovcev in nabiralcev z našega gledišča povsem nerazumljiv odnos do materialnega. Akumulacija (bogatenje), ki si jo predstavljamo kot univerzalno (malodane genetsko) človeško lastnost, ljudstva Murngin, ki ga je opazoval Lloyd Warner, ni zanimala. Vsaj nekateri lovci so kazali, da jih imetje ne zanima. Kazali so nekakšno brezbržnost, značilno za ljudstvo, ki je obvladalo proizvodne probleme, in prav to jezi Evropejca (Sahlins, 1999, str. 30). Sahlins nadaljuje s citiranjem detajlnega Warnerjevega opisa brezbržnosti in zaključuje z implikacijo, da so ti ljudje v svojem obnašanju popolnoma nasprotni *homo economicus*. Tu še enkrat poudari, da je družba izobilja povezana s potrebami, ki so pri omenjenem ljudstvu majhne in med drugim ravno zaradi tega živijo v družbi izobilja, saj jih je narava obdarila z dovolj darovi za njihove potrebe. Posledica takšnega stanja je nerazvit občutek za lastnino. Lovec naj bi bil tako brez smisla za imetje, kazal naj bi nerazvit občutek za lastnino ipd. (Sahlins, 1999, str. 31). Če vzamemo Sahlinsove ugotovitve za pravilne, potem se ne bi smeli čuditi, zakaj je večina teh ljudstev (v povezavi s prvotnim brutalnim kolonializmom) imela težko, po večini neuspešno tranzicijo v kapitalizem, na obronkih katerega jih še danes večina vegetira.

Predstava o družbi izobilja, kjer se cedita med in mleko, nam lahko pomaga razumeti naslednjo specifično lastnost lovske-nabiralniških ljudstev: njihovo navidezno lenobo. Takšna obtožba se zdi sprva zelo etnocentrična in mnogi ljudje bi se je ognili že zavoľo politične korektnosti. A zdi se, da obstaja med antropologi o tej lenobi dokajšen konsenz, čemur se konec koncev ne bi smeli čuditi, kajti v družbi izobilja smo vsi kapitalisti in nikomur ni treba delati več, kot je potrebno za ugodno preživetje, to pa je manj, kot bi se zdelo na prvi pogled³².

Ko je Herskovits pisal *Ekonomsko antropologijo*, je bila splošna antropološka praksa, da so imeli Bušmane kot avstralske domačine za »klasični zgled ljudstva s kar najpiclejšimi ekonomskimi viri«, ki so tako negotovi, da »le njihova najintenzivnejša izraba omogoča preživetje«. Danes lahko to klasično razumevanje skoraj zaobrnemo – in to predvsem na podlagi pričevanj o teh dveh skupinah. S precejšnjo zanesljivostjo lahko trdimo, da lovci in nabiralci delajo manj od nas. Namesto da bi delali brez postanka, iščejo hrano s presledki, imajo veliko prostega časa, letna količina dnevnega spanja na osebo pa je večja kot v vseh drugih družbenih razmerah (Sahlins, 1999, str. 32). Študija MacArthurjeve o lovu in nabiralništvu na arnhemski zemlji, ki sicer ne predstavlja univerzalne študije, pa nas vseeno pripelje do »najočitnejšega in takojšnjega sklepa«, in sicer, da se »ti ljudje niso pretrgali z delom« (Sahlins, 1999, str. 35). Povprečni dnevni čas na osebo, namenjen pridobivanju in pripravljanju hrane, je bil štiri ali pet ur. Poleg tega niso delali

³² Na tem mestu postane tudi jasno Marxovo razmišljanje o družbeno potrebnih količinah dela za razliko od količine dela, ki jo od delavca pričakuje tovarnar. Slednja je višja in od tod tudi nastane očitna razlika med delovno vneto povprečnega tovarniškega delavca v nasprotju s kalaharijskim Bušmanom.

ves čas. Iskanje sredstev za preživetje so na veliko prekinjali. Ko so ljudje nabrali za tisti čas dovolj, so začasno odnehali, zato jim je ostalo veliko časa (Sahlins, 1999, str. 35).

Študija delovnih navad Bušmanov pa ne kaže le na majhno število delovnih dni, temveč tudi na presenetljivo visoko učinkovitost bušmanskih lovcev pri zagotavljanju dovoljšnje količine hrane za svojo skupnost. Številke za Bušmane govorijo, da en moški z lovom in nabiralništvom vzdržuje štiri ali pet ljudi. Po nominalni vrednosti je nabiranje hrane pri Bušmanih učinkovitejše kot francosko kmetijstvo v času pred drugo svetovno vojno, ko je več kot 20 % prebivalcev delalo za to, da je nahranilo ostale (Sahlins, 1999, str. 42). Sahlins (1999, str. 42) priznava, da je številka zavajajoča, a v isti sapi dodaja, da je številka vseeno prej osupljiva kot zavajajoča. Vsakršna primerjava učinkovitosti visokorazvitega kapitalističnega gospodarstva in lovsko-nabiralniškega ljudstva Bušmanov bi morala biti zelo očitno v prid prvega. Richard Lee (avtor študije) je bil v stiku s 248 Bušmani, od katerih jih je bilo učinkovitih proizvajalcev hrane 152 ali 61,3 %, preostali naj bi bili premladi ali prestari, da bi prispevali. V opazovanem taboru naj bi bilo 65 % »efektivcev«. **Toda** teh 65 % ljudi je delalo le 36 % časa, 35 % ljudi pa sploh ni delalo (Sahlins, 1999, str. 42)! Lovci se držijo delovnega časa bankirjev, delajo opazno manj kot sodobni industrijski (sindikalizirani) delavci, ki gotovo ne bi imeli nič proti 21- do 35-urnemu delovnemu tednu (Sahlins, 1999, str. 57)³³. Seveda so vse izmed zgornjih primerjav zavajajoče, če nimamo vedno pred očmi konteksta, iz katerega so vzete. Kapitalizem ima gotovo tehnološki potencial, ki je neizmerno večji od potenciala za ustvarjanje neke skupine kalaharijskih Bušmanov. A Sahlins je vseskozi poudarjal manjše potrebe teh ljudstev, s čimer je posledično uničil znanstveno podlago za univerzalnost koncepta ekonomskega človeka. To je fascinantno za prihodnji razvoj družbe, kajti ravno zavoljo povsem realnih ekoloških omejitev je morebitna rešitev teh problemov deloma povezana tudi z zmanjšanjem naših potreb. Ekonomistom se zdi takšna rešitev nemogoča, ker izhajajo iz predpostavk, da ima človek neskončne želje in da takšno stanje duha že od nekdaj predstavlja tako rekoč neodtujljivi del človeške narave – šlo naj bi za univerzalno stanje človeškega duha. Ta tradicionalna modrost je v tem poglavju postavljena pod resen vprašaj.

Ena izmed najbolj pervazivnih tradicionalnih modrosti je gotovo ideja o konstantnem napredku in razvoju človeštva, ki je kriva predvsem za veliko devalvacijo zgodovine človeštva. Še zlasti nas lahko moti, ker z devalvacijo (če ne že kar z omaleževanjem preteklosti) posredno glorificira sedanost. In kakšna je sedanost? Za tretjino do polovico svetovnega prebivalstva pravijo, da gre vsak večer lačno spat. V stari kameni dobi je moral biti ta delež dosti manjši. *Naša doba* je potemtakem doba lahkote, kot je še ni bilo. Danes, v času največje tehnične moči, je stradanje institucija. Še en velespoštovani obrazec postavite na glavo: z razvojem kulture je lakote relativno in absolutno več (Sahlins, 1999, str. 60). Moj namen ni z izbranimi citati omaleževati sedanost z njenimi velikimi tehnološkimi, znanstvenimi in kulturnimi dosežki, a namen zgodovine je razumevanje sedanosti, ki jo postavimo v zgodovinski kontekst. Takšno razumevanje ne sme imeti za izhodišče sedanost, ki jo potem preslikavamo na pretekla obdobja, če vemo, da je bil realen proces ravno obraten – bivamo na ramenih velikanov, čas ne poteka v eno smer, naše razmišljanje ne sme potekati v obratno. Takšen pristop družboslovnih znanosti se

³³ Krajši delovni čas je tudi predlog za reševanje problemov brezposelnosti v industrializiranih državah. Osebno mi je bil vedno ljub vzklik italijanskih protestnikov: »Lavoro meno, lavoro tutti!«

mi zdi neiskren. Naj zaključim to poglavje s citatom, ki bo poskrbel za lepo tranzicijo v naslednje poglavje, o pošteni ceni:

»Revščina ni majhna količina dobrin in ni zgolj razmerje med sredstvi in cilji; predvsem je razmerje med ljudmi. Revščina je družbeni status. Kot taka je iznajdba civilizacije. Razraščala se je skupaj s civilizacijo, hkrati kot nepravilno razlikovanje med razredi in, še pomembneje, kot dajatveno razmerje, zaradi katerega lahko postanejo kmetje bolj odvisni od naravnih katastrof kot vsak zimski tabor Eskimov z Aljaske« (Sahlins, 1999, str. 61).

Skratka, revščina se lahko interpretira kot povsem družbeni pojav. Potemtakem je revščina v svoji naravi relativna, odvisna od razmerij med ljudmi, predstavlja kolateralno škodo nebotičnikov Manhattna, nogometnega stadiona v Ljubljani in morebiti celo LHC-ja v Ženevi. Če revščina izhaja iz (neenakih) razmerij med ljudmi in ni (vsaj ne vedno) neposredno povezana z nekim absolutnim, otipljivim, materialnim bogastvom, ki je na voljo določeni družbi v določenem obdobju, potemtakem je revščina »samoinflcirana«. Kaj to pove o naši družbi? Da ima očitno, ko seštejemo vse preference vseh posameznikov, sadomazohistična nagnjenja.

2.2 Pravična cena

2.2.1 Zgodovinski vidik

Koncept pravične cene je vsem učencem zgodovine mogoče še najbolj poznan iz evropskega srednjega veka in ima že z avoljo tega dejstva samega nekako negativno konotacijo, saj šolski učbeniki vedo po večini povedati le malo dobrega o srednjemu veku. *Iustum pretium* ali tudi *justum pretium* kot koncept in ideja zagotovo najbolj zaživi v srednjem veku, kar pa ne pomeni, da je ideja kot taka vezana izključno na srednji vek. Ker medij pogosto predstavlja tudi sporočilo, tako nekako kot so stari Rimljani verjeli, da ime nosi resnico o njegovem lastniku (*nomen est omen*), nam že latinščina nakazuje, da je pravična cena morebiti konstrukt, starejši od srednjega veka. Dolgo se je verjelo, da sam termin izhaja iz časa velikega bizantinskega cesarja Justinijana, znanega po svojem kodeksu in skorajšnji »rekonkvisti« zahodnih provinc starega imperija, a dandanes se predvideva, da je bil termin pravične cene do takrat že skorajda gotovo poznan (Baldwin, 1958, str. 21). V resnici je to zgolj akademska razprava, zdrav razum nam lahko pove, da se je na ulicah starega Rima prav gotovo našel kdo, ki se je pritoževal »oštirjem« in trgovcem, češ kako da so njihove cene oderuške in nepoštene. Če je bil svet tedaj količkaj podoben današnjemu, so se »oštirji« le nasmihali, cene pa so ostale enake. Verjel pa bi, da je šele Justinijan vnesel v zakonodajo *iustum pretium*, kajti rimska država je bila vse do (neuspešnega) državnega dirigizma pod Dioklecijanom z današnjega vidika zelo *laissez faire-ovska*. Dokler so pritekale davščine in sužnji, je bilo centralnim oblastem malo mar, kako so se v njihovem imperiju formirale cene in ali so bile poštene ali ne.

V nasprotju s splošnim prepričanjem, tako o naravi srednjeveškega gospodarstva ter posledično o naravi *iustum pretium*, se je dolgo časa verjelo, da je bila poštena cena neki instrument družbenega *statusa quo*, kjer cena nekega produkta izhaja iz stroškov, marž in davščin ter preostalih dajatev, ki so bile tedaj v navadi. Zgodovinarji v 19. stoletju (npr. Sombart, Weber) so prenesli stanovsko strukturo tedanje družbe v strukturo cene. Vse skupaj se je lepo ujemalo s pogledi na srednjeveško gospodarstvo, kjer naj bi bile fluktuacije v cenah izredno majhne in kjer bi okoliščine potemtakem dovoljevale obstoj pravične cene, tj. cene, ki je predvidevala neenako nagrajevanje neenakih. Čeravno ne gre dvomiti o sposobnosti gosposke, da si zagotovi ugodno življenje na podlagi dvomljivih pravic, pa je to vendarle napačen pogled na pravično ceno in na razmišljanja o njej.

Če so torej zgornji pogledi o pravičnosti in pravični ceni napačni, kakšna pa je potemtakem pravilna interpretacija? Čeprav so bile specifične srednjeveške definicije od avtorja do avtorja marginalno različne, pa je vendar vsem skupno, da je poštena cena predstavljala trenutno tržno ceno v določenem prostoru in času. Ali drugače, pravična cena je bila enaka tržni ceni, ki pa ni vedno nastala na idealiziranih tržnicah, kjer se cena določi z barantanjem, temveč so doktorji pod trenutno ceno razumeli tudi razne (javne, zakonsko določene s strani družbe) monopolne cene (Baldwin, 1958, str. 29). Vsekakor so doktorji razumeli pravično ceno kot tisto, po kateri je lokalna skupnost kupovala neko blago v nekem določenem obdobju. Se pravi, da je bil njihov koncept pravičnosti v resnici vezan na dejansko stanje v gospodarstvu, kjer naj bi le prevelika odstopanja od tržne cene pomenila nepravilnost.

Omejitev nihanj okrog pravične cene je bila določena z njeno polovično vrednostjo, in sicer tako navzgor kot tudi navzdol. Če se je cena držala teh okvirov, je v pravnem smislu veljala za pošteno. V morebitnih sodnih razprtijah okoli pravičnosti cene, kjer je sodnik ne bi bil sposoben sam določiti, se je uporabil pravni instrument *recurritur ad arbitrum boni viri*, tj. ocena dobrega moža (Baldwin, 1958, str. 27). Slednji je po navadi bolje poznal določen trg ali pa je na splošno užival zaupanje določene skupnosti (v določenem obdobju so to vlogo po germanskih šegah prevzemali starešine). Vsekakor naj bi ocena dobrega moža predstavljala neko aritmetično sredino cen v prostoru in času. Da bi bralec lahko videl, kako v tem ni nič tako neverjetnega, naj le pomisli o današnjih zakonsko določenih minimalnih plačah, o pogledih davčnega urada na prenizke cene (predvsem nepremičnin) itn.

Zgornji pogled, kjer je barantanje omejeno znotraj *laesio enormis* (dovoljena odstopanja v višini polovice pravične cene), je bil predvsem pravniški, medtem ko so bili teologi, nekakšni super teoretiki srednjega veka, v svojih pogledih dosti bolj absolutni. Njihovi pogledi so se razlikovali ne toliko v sami vsebini, temveč bolj v manevrskem prostoru, ki ga je dovoljeval *laesio enormis*. Čeravno je Tomaž Akvinski, najbrž najbolj znan mislec srednjega veka, razumel, kako lahko v praksi nastanejo odstopanja od pravične cene, pa je svaril, kako takšna odstopanja dovoljuje le človeško, ne pa tudi božansko pravo (Baldwin, 1958, str. 78). Akvinski si je pri svoji argumentaciji torej pomagal z zelo abstraktnim konstruktom božjega prava, ki je veljalo za vsemogočnega, podobno kakor ekonomisti dandanes s svojimi abstraktnimi modeli uspešno zagovarjajo svoja stališča. Višja abstraktnost v obeh primerih tako ne služi nekemu višjemu namenu, temveč samo razrešitvi disputa – predstavlja sredstvo za doseganje cilja.

Bralec se gotovo dolgočasi ob naštevanju prastarih zakonov in razmišljanj, a začetki je treba na začetku in krajši opis zgodovine ideje pravične cene je povsem na mestu za kasnejša razmišljanja, ki resnici na ljubo niti ne bodo toliko vezana na originalni koncept, o katerem so tako radi premlevali srednjeveški misleci. Če pogledamo širše področje zanimanja doktorjev, lahko vidimo, zakaj so se pojavile interpretacije pravične cene kot neke stroškovne cene s poštenimi maržami, ki pa seveda ne bi bile enake za vsak člen v verigi (o aktualnosti te debate v Sloveniji ne more biti dvoma, saj pridrvi na plano ob vsakem zvišanju cen hrane). Pri sholastikih je namreč obstajala določena nekonsistentnost, saj so po eni strani zagovarjali cene, ki so se spontano formirale na bolj ali manj popolnih trgih, medtem ko so v svojih razmišljanjih o trgovski dejavnosti in o trgovcih (ki jih je tako nesrečno zaznamoval Aristotel) ubrali povsem nasprotno argumentacijo. Pravilno so uvideli, da tudi trgovec izvaja bogu všečno in družbi potrebno dejavnost, njegovo pravično plačilo pa so zagovarjali v smislu, češ da morajo tudi trgovci imeti možnost preživeti svoje družine, kar pa ne izhaja iz teorije pravične cene, kjer ni bilo nikoli govora o pošteni marži (Baldwin, 1958, str. 48). Tu je po mojem prepričanju pomembno naslednje: sholastiki so svoja razmišljanja in teorije gradili okoli gospodarskega dogajanja, ki so mu bili priča. Čeprav sta bili tako pravična cena kot tudi argumentacija v podporo trgovske dejavnosti morebiti tipična akademska konstrukta, je bil namen slednjega gotovo vzpostaviti teoretske temelje, ki so osvobodili trgovca. Njihova visoka teorija je tako predstavljala mazivo za nadaljnjo rast trgovine. Enakega jim ni uspelo storiti pri obrestih, ki so se v praksi obračunavale podobno kot dandanes v muslimanskem svetu (posredno). Zagotovo pa obstaja dejstvo, da doktorjem ni uspelo sestaviti celovite teorije pravične cene in to ravno zaradi načina, kako so zagovarjali trgovsko dejavnost. Očitno jim je več kot teoretska lepota in konsistentnost modela pravične cene pomenila teoretska podpora častitljivosti trgovskega stanu. Ne vem sicer, ali so se nekonsistentnosti v svojih razmišljanjih zavedali, zagotovo pa jim je uspelo ustvariti le parcialno in ne univerzalno teorijo.

Osnovo obojih razmišljanj, tako tistih o trgovcu kot tudi onih o pravični ceni, je doktorjem predstavljal Aristotel. V osrčju srednjeveške teorije o pravični ceni stoji Aristotelova teorija pravičnosti, ki je za tiste čase imela zelo napredne temelje v raznih matematičnih sredinah (aritmetična, geometrična itn.), je predstavljala kasnejšo osnovo za občo družbeno teorijo pravičnosti. Naj bralca na tem mestu opozorim, kako obstaja tudi danes v ekonomski vedi teorija splošnega ravnotežja, za katero pa bi vendarle dejal, da ni primerljiva z Aristotelovo, kajti Aristotelova teorija pravičnosti (načrtno ali ne) po mojem mnenju vendarle prikazuje dokaj realno sliko dejanskega stanja v družbi, kjer obstaja delitev dela, tj. v civilizirani družbi³⁴. Aristotel je namreč, preprosto povedano, poznal več vrst pravičnosti. Znotraj določenega stanu je bila pravičnost egalitarna, znotraj različnih stanov pa ne. Distributivna pravica je predstavljala prvo, nepošteno oz neegalitarno pravičnost, korektivna pravica pa egalitarno pravičnost, s katero se je določala pravica enakim med seboj (Baldwin, 1958, str. 11). Zanimivo je tudi dejstvo, da se je Aristotel že v tistih časih zavedal pomena recipročnosti za obstoj družbe in tržne menjave v družbi³⁵ (Baldwin, 1958, str. 12). Aristotelova teorija pravičnosti je najbrž bolj kot na nekih

³⁴ V kontrastu z dosti bolj egalitarno družbo izobilja, omenjeno na začetku tega poglavja.

³⁵ Do enakih zaključkov pride Kolm (2008, str. 40). Družbe lahko, če so odprte za priseljence, vseeno temeljijo na inherentno nepoštenih odnosih, ker se negativna recipročna dejanja določenega odstotka prebivalstva ne manifestirajo in trgi lahko normalno delujejo naprej.

trdnih teoretskih osnovah temeljila na povsem realnem ustroju tedanje grške družbe. Gotovo bi se veliko ljudi in družbenih skupin strinjalo, da takšna nepoštena pravičnost, pravičnost dveh poti, socializem za bogate, kapitalizem za revne, obstaja še danes. Ta inherentna nepravičnost torej ni značilna le za kapitalistične družbe, temveč obstaja že vsaj od davne antike, mogoče pa še od prej. Zanimivo je, da se vsej tej nepravičnosti navkljub relativno redko zgodijo resnično hudi in revolucionarni prevrati, še toliko manj pa ti prevrati prinesejo kaj drugega kot kvečjemu novo formo in nove obraze, družbena ureditev pa se bistveno ne spremeni. Prav tako so zahteve ljudi skorajda vedno relativno skromne in *znotraj* tega nepoštenega sistema, le redkokdaj se slišijo klici po božjem kraljestvu na zemlji, socialistični utopiji ali čem podobnem. Nič ne pooseblja tega dejstva bolj kot krik uporniškega kmečkega življa, ki je iskalo samo staro pravdo in ne odstranitev cesarja (na katerega so se celo pisno obrnili!) ali institucij fevdalizma. Podobno si danes sindikati ne želijo nekega novega sistema, temveč predvsem nazaj stanje izpred nekaj desetletij (kar je približno enako realno kot vzkliki kmetov po stari pravdi).

2.2.2 Nova interpretacija

V prejšnjem podpoglavju je bil obrazložen velik razdor v teoriji pravične cene, ekonomski zgodovinarji 19. stoletja so pravično ceno videli kot poosebljenje gospodarske in družbene statike srednjega veka, medtem ko Baldwin v svojem pregledu srednjeveških teorij pravične cene takšne teze ne podpre. Baldwin (1958, str. 6) že v uvodu nakaže drugačno razumevanje srednjeveškega gospodarstva, ki se je že vse od 11. stoletja začelo počasi, inkrementalno spreminjati. To je pomenilo, da osnovna teza statičnosti srednjeveškega gospodarstva, ki sta jo predlagala Sombart in Weber, v Baldwinovih časih ni bila več splošno sprejeto dejstvo, kajti v 20. stoletju smo začeli evropski srednji vek razumevati v drugačni luči, na način, ki je zmanjšal verjetnost originalnega koncepta pravične cene iz 19. stoletja. Ravno zavoljo možnih razlik v interpretaciji se mi zdi dovoljeno pravično ceno interpretirati neodvisno od originalnega koncepta, ki je podvržen modernim interpretacijam tako ekonomske zgodovine kot tudi zgodovine ekonomske misli.

A najlažje je graditi na ramenih velikanov, zato bi najprej obrazložil, kako imata oba koncepta pravične cene vendarle nekaj skupnega, neko nepoudarjeno, a po mojem mnenju ključno lastnost, na kateri bo zgrajena nova teorija pravične cene. Kljub tej podobnosti pa obstajajo tudi očitne razlike. Prvo renesanso je pravična cena doživela znotraj delovno-stroškovne teorije vrednosti, medtem ko je druga bližje modernemu glavnemu toku neoklasične ekonomike. Znotraj prvotne interpretacije je bilo rečeno, da je določena cena (mišljeno je predvsem blago, a v mojem pisanju bo cena lahko pomenila tudi ceno dela) pokrivala stroške vložkov. Se pravi, vsak del verige je moral dobiti svoj delež, kjer pa posamezni deleži niso bili enaki. Fevdalcu bi potemtakem pripadal večji delež kot kmetu, ki ni bil enako spoštovan član družbe. Tako smo zopet pri Aristotelovi distributivni pravičnosti, ki pravi neenakim neenako. A predvsem marksistom in vsem zagovornikom delovne teorije vrednosti se je zdel koncept zanimiv, kajti kljub svoji očitni nepravičnosti je dokazoval, da delo določi vrednost blaga (Baldwin, 1958, str. 7). Razlikovali so se le posamezni deleži med različnimi družbenimi skupinami – družbene

razlike so se manifestirale v deležu izplena³⁶. V takšnem sistemu je nepoštenost očitna in ni prikrita, družbeno nepoštenost se tako izraža tudi v cenah; cene dovoljujejo perpetuacijo družbenega *statusa quo*, gospodarstvo je potemtakem v vlogi podpornega stebra družbenopolitični ureditvi.

Nasproti takšnemu gledanju postavi Baldwin pravično ceno kot trenutno tržno ceno v določenem prostoru in času oz. na določenem trgu (1958, str. 21). Kakšna je takšna tržna cena, je seveda odvisno od strukture trga (lahko je tudi monopolna), vsekakor pa je bila pravičnost tu gledana le z vidika odstopanja določene specifične transakcije od povprečne trenutne tržne cene v določenem prostoru in času. Baldwin se potemtakem postavi na nasprotno stališče od delovne teorije vrednosti, saj ga ne zanimajo determinacija vrednosti in posledično cene. Cena je pač takšna, kakršna je. Formirala se je na trgu, pravična cena pa je z *laesio enormis* kvečjemu neki srednjeveški pravni inštrument, ki varuje pred goljufi, tj. pred ljudmi, ki bi v svojih manevriranjih šli predaleč. To je po svoje smešno, kajti vsaka marža je na neki način goljufija, pravo naj bi tu igralo vlogo omejevanja goljufij znotraj družbeno sprejemljivih okvirov. Če pogledamo oba koncepta pravične cene, je zanimivo tudi to, da ni razloga, da bi si nasprotovala. Vsaj s stališča Baldwinove razlage pravične cene ni nobenega razloga, zakaj naj ne bi veljala tudi prva interpretacija pravične cene, saj Baldwinova formacija cene ne zanima, vzame jo za dano kot tržno ceno v času in prostoru. Obratno ne velja vedno, kajti nikjer ne obstaja zagotovilo, da bo končna cena na trgu zadostovala za poštene marže vseh vložkov.

Ekonomisti se delimo na več bipolarnih polov in ena izmed takšnih delitev je tudi vprašanje razdelitve. Razdelitev je predstavljala v klasični politični ekonomiji ključno vprašanje, po Marxovem kapitalu pa je sledil vzpon marginalistov, ki se s tem vprašanjem niso več ubadali. Pareto je razdelitvi zabil zadnji žebelj v krsto, ko se je v svoji analizi razdelitve bogastva med dve osebi (ali skupini) fokusiral le na učinkovitost, ki je od takrat poznana kot Paretova učinkovitost, kjer lahko eden pridobi le na račun drugega, skupna učinkovitost pa ostane enaka. To poglavje stoji na popolnoma nasprotnemu bregu, kajti trditi, da je stanje A, kjer si ena oseba lasti 99 % družbenega bogastva, enako stanju B, kjer si obe osebi med seboj delita 50 % družbenega bogastva, se mi zdi neiskreno in popolnoma odtujeno od družbene in gospodarske realnosti, prav tako pa se mi zdi skregano s psihološkega stališča (tj. z vidika posameznega osebk). Vprašanje razdelitve je obenem tudi ključna razlika med obema pogledoma na pravično ceno, ki v prvotni interpretaciji tako rekoč temelji na družbeni razdelitvi dohodka, medtem ko Baldwin obstoj takšnega koncepta zanika. Njegovi argumenti, da Sombartovi in Weberjevi pogledi na srednji vek ter na pravično ceno niso pravilni, po mojem mnenju držijo vodo, čeprav bi najbrž lahko našel tudi novejši članke, ki to tezo vehementno izpodbijajo – takšna je narava naše vede. A to, da so se Sombart, Weber in še kdo motili, samo po sebi ne pomeni, da je nič en njihov pogled na pravično ceno. Baldwin je le prikazal, da takšna pravična cena v srednjeveški teoriji ni obstajala, že v uvodu pa je jasno namignil, da tudi v praksi srednji vek najbrž ni bil tako statičen, kot si to še dandanes včasih narobe predstavljamo. Glavna razlika obeh miselnih modelov je tako na prelomnici razdelitve, ki še danes deli ekonomiste. Tu

³⁶ Znotraj te paradigme je učinkovitost nekega proizvodnega dejavnika irelevantna. Deleži so le odražali družbeno razdelitev moči med različnimi skupinami ljudi, razen seveda, če relativno redkost plemstva razumemo v ekonomskem smislu (plemstvo kot redka dobrina).

pridemo do točke, na katero hočem posebej opozoriti, namreč na vpliv (recimo temu Baldwinove pravične cene) na originalno pravično ceno. Pri slednji je namreč zasnova za neenako, a razmeroma statično razdelitev, ki naj bi odražala dejanske razmere v srednjeveški družbi, v zgodovinskih razmerah srednjega veka. Njena šibkost so ravno zgodovinske razmere, na katere se opira, saj danes vemo, da temačnost srednjega veka izhaja predvsem iz novega in modernega veka. Najbrž vpliva na razdelitev družbenega bogastva veliko dejavnikov, enako pa velja, kadar govorimo o sami formaciji cene. A ko je cena znotraj nekih okvirov (govorim predvsem o institucionalnih okvirih, znotraj katerih delujejo trgi) formirana, ima ta ista cena vlogo determinatorja družbene razdelitve. Cene tako vsaj delno igrajo vlogo, ki določa ponderje v razdelitvi družbenega bogastva. V jeziku naše naloge bi to pomenilo naslednje: Baldwinova pravična cena določa neenake deleže Sombartovi in Weberjevi pravični ceni. In kaj v osnovi je Baldwinova pravična cena? Srednjeveška inačica današnje tržne cene. Tomaž Akvinski se je za razliko od modernih ekonomistov bolj kot na ceno fokusiral na pravičnost, na potrebo neodstopanja od pravične cene in na božje pravo, ki odstopanj v obliki polovice pravične cene ne priznava, moderna ekonomika pa ima do teh istih cen enako absolutistične poglede – trgi imajo kratko malo zmeraj prav.

Politična formacija cene je vsaj po mojem mnenju jedro koncepta pravične cene. Gre za politične dejavnike, ki vplivajo na cene, ki same predstavljajo osnovno informacijo (poleg količine) znotraj tržnega mehanizma³⁷. Menim pa, da tudi politična formacija ne predstavlja popolnega okvira tržne igre, kajti veliko institucij je neformalnih, nanje politika sicer še kako vpliva, a mogoče ne neposredno in tudi ne vedno zavestno. O tem je v svojem romanu *Vojna in mir* pisal Tolstoj (1951, str. 296), ko je hotel prikazati nemoč velikih voditeljev ljudi in vojsk. Opisuje njihovo nemoč in nepomembnost v reki ljudi in skuša prikazati, kako napačne poglede ima zgodovina, ko te iste ljudi postavlja na piedestal. In kadar je govora o dnevni politiki, je njena nemoč pri diktiranju delovanja sistema očitna. Ni pa politika nemočna v širšem smislu, kot igra moči. Dolgoročno je pomemben že samo njen obstoj, njen cilj pa nikoli ni bil (ali pa vsaj ni bilo mišljeno, da bi bil) neposreden in učinkovit vpliv na potek dogodkov. Politika je glavno gonilo za uradnimi institucijami, slednje pa predstavljajo med ekonomisti zelo znan koncept pravil igre, kjer po navadi govorimo o pravni državi ter o podjetniških tradicijah ipd. Ta pravila igre so morebiti najpomembnejša determinanta cen nasploh. In če so cene vsaj deloma vezane tudi na družbeno razdelitev bogastva, potemtako prek pravil igre politika določi družbeno razdelitev bogastva. Tržni mehanizem je uporabno orodje, ki vedno deluje, ostaja samo vprašanje, kam je uperjen, tj. kakšne omejitve obstajajo za njegovo delovanje. Ker so trgi fleksibilni, se lahko prilagajajo različnim institucionalnim okviru, ki so večinoma politično določeni, trgi pa delujejo znotraj raznih institucionalnih ureditev. Ne obstaja le *ena* onnipotentna ureditev, ki je optimalna. Konec koncev je vse odvisno od skupka med seboj komplementarnih, nezamenljivih institucij. Zato zna biti parcialno gledanje na družbo tako varljivo, kajti institucionalne ureditve so celovite, posamezni deli določene ureditve se med seboj dopolnjujejo in zato je tudi tako težko doseči velike spremembe v sistemu brez popolnega preoblikovanja sistema kot celote. To pa v praksi večkrat pomeni politično nestabilnost in vse, kar k temu pritiče. Kajti eno izmed

³⁷ Cene nosijo s seboj veliko netržnih informacij o določeni družbi. Plača čistilke pove nekaj o njenem statusu v družbi. Cena poleta z nizkocenovnim letalom iz Ljubljane v London pove nekaj o ekonomskem sistemu v relaciji z naravo in njenimi zakoni itn.

glavnih vodil politike, ki je ustvarila neki institucionalni okvir, mora biti ta institucionalni okvir obdržati na mestu, saj ravno iz te ureditve črpa svojo moč. Zadevo lahko ilustriramo na naslednji način: pravila igre so politično določena (tj. določena so na podlagi nekih razmerij moči, kjer morda ni vedno govora o striktno uradnem političnem procesu), imajo potem povsem otipljive posledice za cene (kjer je cena lahko tudi dohodek delavca, posledično tudi agregatni delež mezd), ki imajo nato vpliv na družbeno strukturo (z dohodkovnega vidika). Cene potemtakem igrajo sombartovsko-webrovsko vlogo pravične cene, kjer cena predstavlja družbeno strukturo, se pravi, da odraža družbeno strukturo in jo perpetuira. Koncept je seveda treba razumeti dinamično, to ne pomeni, da je družba dolgoročno povsem rigidna. Glavno dejstvo, ki se ga moramo zavedati, je, koliko so cene determinirane s strani institucionalnih dejavnikov, tj. s strani dejavnikov, ki niso tržni in ki so *spremenljivi*, niso zapisani v nebesih. Cena pa tako v takšnem miselnem modelu postane ne le nosilka informacij o stanju na trgih, temveč posredno razkriva informacije o celotni družbi. Seveda trgi niso pasivna institucija, tako tudi cene niso nepomembne v smislu, da ne bi imele v sebi potenciala za družbene spremembe. Narobe, ravno gospodarski razlogi tičijo za večino revolucij in političnih prevratov. Vpliv politike na trge tako ni enostranski in vprašanje je, v katero smer je vpliv močnejši, toda dejstvo je, da je vpliv obojestranski in da je potemtakem prilagajanje obojestransko. Posledično to pomeni, da je ekonomija tudi dandanes *politična*.

Obojestranski vpliv je težko razumeti, če si politično in ekonomsko sfero predstavljamo ločeno, morda je pravilnejši pogled dveh nasprotujočih si polov, ki tvorita celoto. Ali kot pravi Allan Watts: »Vsaka eksplicitna dualnost je v resnici implicitna enotnost« (Lietaer, 2001, str. 269) in družbeno vesolje je sestavljeno iz številnih takšnih navideznih dvojic, ki tvorijo nerazdružljivo celoto. Če vzamemo samo obstoj trenutnega monetarnega sistema, ki v svoji osnovi ni tržen (državne centralne banke, državna podpora celotnem bančnemu sistemu), ta za seboj potegne veliko zelo občutljivih gospodarskih posledic, čeprav je sistem povsem človeškega izvora (tj. nanj lahko vplivamo, bil je zavestno ustvarjen z naše strani). Razvija se počasi, inkrementalno, vse od prvih italijanskih mestnih obveznic do današnjega monetarnega sistema, ki temelji na javnem dolgu, tj. sami sebi obljubljam, da si bomo poplačali lastne dolgove. V takšnem okolju se npr. iz povsem osebnega stališča zelo splača biti bankir, kajti, kot je pokazala zadnja kriza, države so tako zelo odvisne³⁸ od bančnega sistema, da je njegov propad znotraj trenutnih institucionalnih okvirov nepredstavljiv. Če ostanemo na individualni ravni, lahko vidimo, da institucionalni okvir (ne le tržno delovanje) lahko determinira raven dohodkov specifičnega potrošnika. Tudi če se vzdržimo delitve na razrede (delavci, kapitalisti), lahko vidimo, da razlika v dohodku ne pomeni le različnih ravni potrošnje, temveč tudi drugačno naravo same potrošnje. Se pravi, tu ne govorim le o nagnjenosti k potrošnji, ki je različna med ljudmi z različno visokimi dohodki, temveč obstaja tudi kvalitativna razlika v njihovem povpraševanju, kjer bo milijarder posegal po drugih proizvodih kot čistilka. Tako institucije ne vplivajo le na morebitno stratifikacijo družbe, temveč ustvarijo tudi povsem konkretne povpraševalne vzorce, ki bi bili v

³⁸ V resnici gre za simbiozo, o kateri pa se ne govori prav veliko, v medijih je sploh ni zaznati, žal pa je v tišino zavita tudi akademija. Čarterje prvim zasebnim centralnim bankam so izdale države, ki so potem od teh bank zahtevale financiranje. Banke so postale financerji vojn in drugih podvigov, kar jih je naredilo zelo pomembne za vladarje, ki se tega še dandanes zavedajo, zato se odzivu držav za časa finančne krize ne bi smeli čuditi. Banke so morebiti res zasebne, a so že od svojega rojstva usodno povezane z državami.

drugačni institucionalni ureditvi mogoče drugačni tako po količini kot po svoji naravi, tj. v alternativnih institucionalnih okvirih bi se morebiti kupovalo drugačno blago v drugačnih razmerjih in količinah. Drugačno povpraševanje pomeni drugačne cene, pomeni razvoj popolnoma drugačnega gospodarstva, če gledamo že samo sektorsko strukturo gospodarstva. Trg se tu izkaže kot popolnoma pasiven inštrument, ki se le prilagaja institucionalnim okvirom in jih ne spreminja.

Zanimiv je tudi pregled raznih pokojninskih sistemov in njihove vloge pri oblikovanju celotne narave določenega nacionalnega gospodarstva. Korporativistični model kontinentalne Evrope je npr. celovit model, ki definira tako razdelitev dohodka v družbi kot vlogo bank v primerjavi s finančnimi trgi. Evropa se je po drugi svetovni vojni odločila za določeno institucionalno ureditev, ki je pomenila varnost na stara leta in je gradila na srednjem razredu. To je bila celovita ureditev, ki je imela npr. za posledico večji pomen bančnega sektorja v primerjavi s finančnim trgom, za razliko od ZDA, kjer je situacija obrnjena. A vzročnost je tu naslednja: ker se je Evropa odločila za bolj egalitarno družbo, je imela večji srednji razred, kar je v povezavi s praktično univerzalnim pokojninskim sistemom pomenilo večjo vlogo bančnega sistema, ki je v Evropi relativno neprimerno močnejši od zelo globokih ameriških kapitalskih trgov. In zakaj je tako? Države z nizkimi dohodkovnimi neenakostmi so tiste, kjer banke predstavljajo velik delež finančnih trgov, kajti v teh državah prevladujejo gospodinjstva iz srednjega dohodkovnega razreda, ki največ povprašujejo po bančnih depozitih. Države z visoko stopnjo dohodkovne neenakosti bodo imele (ob zakonodaji, ki to dovoljuje) manjšo vlogo bank in večjo vlogo finančnih trgov, kajti premožnejša gospodinjstva več povprašujejo po bolj tveganih vrednostih papirjih (Streeck et al., 2005, str. 193). V ZDA je varčevanje za starost manj univerzalno, družba je dohodkovno bolj stratificirana in višji sloji načeloma več varčujejo na kapitalskih trgih. Situacija je npr. obratna v Nemčiji, kjer so banke pomembnejše od kapitalskih trgov, kjer so pokojnine univerzalne in dohodkovne razlike med gospodinjstvi manjše. Dve vrsti institucionalnih aranžmajev za seboj potegneta povsem različne gospodarske in družbene razmere. Z ekonomskega vidika to pomeni različne tržne rezultate, tj. različna stanja, različno gospodarsko realnost.

Primerov institucionalnih aranžmajev, kot je zgornji (in njihovih posledic), je ogromno. Razpad originalnega brettonwoodskega sporazuma, ki je v svoji prvotni formulaciji nosil s seboj med drugim tudi zelo omejevalne kapitalske kontrole, predstavlja zanimiv pogled na evolucijo nekega institucionalnega aranžmaja skozi čas in na tržne posledice teh institucionalnih sprememb³⁹. Od takrat se je na finančnih trgih veliko spremenilo, mednarodne finance so postale brez omejitev in mednarodno špekulativno trgovanje (tj. trgovanje, katerega glavni namen je izkoristiti relativno majhne fluktuacije med valutami za profit) je zasenčilo realno trgovanje. Bernard Lieater (2000, str. 314) nam v podpoglavju *The Global Casino* postreže s številkami *Bank of International Settlements*, iz katerih je razvidno, da je kar 98 % vseh mednarodnih transakcij špekulativne narave. Volumen za leto 2000 naj bi bil v povprečju dva bilijona dolarjev, kjer je realne mednarodne trgovine le za približno 2 % (Lieater, 2000, str. 313). In takšno stanje bi bilo nemogoče, če bi obstajale na mestu prvotne omejitve kapitalskih tokov, ki jih **niso** odpravili

³⁹ Na primeru odprave kapitalskih kontrol lahko tako vidimo »politično formacijo cen« v praksi z vsemi posledicami, kjer je ena izmed najbolj očitnih posledic tudi spremenjena globalna razdelitev bogastva.

nevidni trgi, temveč mednarodni dogovori. Odpravili smo jih ljudje. Ko nastopi takšno stanje, kakršno vlada dandanes na mednarodnih kapitalskih trgih, se nam zdi, da je do tega *moralo* priti. Ujamemo se v determinizem, ker trenutno stanje stvari vidimo kot edino relevantno in ker kot pragmatiki vidimo vse preveč deležnikov, ki jim trenutno stanje stvari omogoča ugodno življenje. Tu je tudi nauk zgodbe: človek se prilagodi na trenutne razmere, neoklasične predpostavke o optimizaciji pa delujejo znotraj teh okvirov, po drugi strani pa se neoklasika ne ubada z vprašanjem, kako smo do nekega stanja prišli, še toliko manj pa ekonomiste iz te šole zanima, ali tu sploh hočemo biti in kam kot družba želimo v prihodnje. Kadar beseda preide na globalno gospodarstvo, se vedno ujamemo v debato o raznih vidikih globalizacije. Slednja je dobila določen prizvok nespremenljivosti, kot da gre za fenomen, ustvarjen v nebesih in ne na zemlji. Dobimo občutek, da se ne more nihče zoperstaviti silam globalizacije in da gre v končni fazi za fenomen, ki se bo razvijal v prostoru in času popolnoma neodvisno od naših dejanj ali od dejanj naših vlad. S tem lahko posamezen fenomen dobi že skorajda božansko, nadzemeljsko naravo, kajti če mi kot posamezniki in družbe nanj ne moremo vplivati, medtem ko so vplivi tega fenomena vidni na vsakem koraku našega življenja, mar potemtakem ne gre za vsemogočen pojav? Čeprav se strinjam, da imamo v družbenih sistemih opravka z negotovostjo znanja, kar lahko zelo omejuje naše razumevanje problemov, pa vendar verjamem v naslednjo misel Richarda L. Brinkmana: »*What humankind has created, humankind can also reform*« (Lovet et al., 2004, str. 93). Ta misel je tudi vodilo celotnega poglavja o pravični ceni, kajti ne glede na to, kako težko si predstavljamo alternativno institucionalno ureditev (v prej omenjenem primeru mednarodnega špekulativnega trgovanja bi lahko razmišljali o kapitalskih kontrolah v nasprotju s prostim pretokom kapitala), nas zgodovina vendarle uči, da se institucije v času spreminjajo in niso le neke točke večne statičnosti v reki časa, ki teče mimo njih.

Različni institucionalni okviri predstavljajo alternativne optimizacije, alternativne odločitve posamičnih ekonomskih agentov in to v praksi lahko pomeni, da se v dveh alternativnih institucionalnih okvirih razvijeta dve popolnoma drugačni gospodarstvi. Neposredna vzročnost je po mojem mnenju težko določljiva, pomembno je, da se zavedamo tako kvalitativnih kot tudi kvantitativnih razlik, ki nastanejo zaradi različnih institucij. Se pravi, da lahko ob predpostavki dveh gospodarstev z različnimi komplementarnimi institucijami temu primerno pričakujemo različno delovanje trgov ter različne tržne rezultate. Kaj si predstavljam pod tržnimi rezultati? Tu je govora o plačah, posledično o povpraševanju po določenih dobrinah, kjer so lahko zaradi različnih okvirov različne ne le preference po različnih vrstah blaga, temveč tudi (ne)zmožnost nakupa določenih dobrin⁴⁰. Skratka, govorimo lahko o dveh v celoti zelo različnih gospodarstvih z različnimi izidi za enake ekonomske agente. Recimo, da iščemo vzroke teh razlik in ko se lotimo zgodovinske analize, vidimo, da divergenca ni prisotna že od nekdaj, temveč izhaja morda iz povsem specifičnega zgodovinskega obdobja. Ne bi nas smelo čuditi, če bi ugotovili, da je bilo to obdobje mogoče zelo burno tako z ekonomskega kot tudi s političnega vidika, in videli bi, da je v tem obdobju nastal neki dogovor, neki institucionalni aranžma, ki je bil sklenjen

⁴⁰ Na tem mestu razmislite o razlikah med npr. ameriškim in kontinentalnim evropskim potrošnikom. Zaradi razlik v finančni regulaciji (in posledično v finančnih institucijah) ima ameriški potrošnik veliko večji dostop do raznovrstnih potrošniških kreditov (v Sloveniji so še kreditne kartice de facto debetne kartice). Zaradi različnega financiranja šolstva in zdravstva so naše nominalne plače dosti manjše (prisiljeno varčevanje), posledica tega so različne tržne odločitve, posledice teh različnih odločitev pa se na makroravni izražajo v dveh različnih gospodarskih sistemih. To pa pomeni, da lahko govorimo tudi o različnih družbah.

in ki je kot tak imel določene bolj ali manj blagodejne posledice. Če je tako, je šlo najbrž za določene vrste politični konsenz (pustimo ob strani, da politični konsenz v praksi ne pomeni konsenza, temveč se mora vedno določena stran večinoma pokoriti silam na drugi strani političnega spektra). V jeziku ekonomistov bi dejali, da so se postavila pravila igre. Toda kot vidimo, so bila ta pravila igre ustvarjena *znotraj* sistema, tj. znotraj družbe ali, da bo zvenelo bolj znanstveno, šlo je za določen, sicer le opisno in ne splošno definiran *endogen* proces. Kot velja za podjetnika, da deluje v negotovem okolju, tako velja enako za družbe in voditelje političnih tvorb (držav), da ne vedo, kaj se kani zgoditi jutri ali pojutrišnjem, zato so institucionalni dogovori z vidika njihove dolgoročne prilagodljivosti lahko bolj ali manj uspešni – prožnejši sistemi so najbrž dolgoročno uspešnejši, seveda pa ostaja neodgovorjeno vprašanje, kaj v družbenem sistemu sploh pomeni prožnost. Na tem mestu bi omenil še nekaj, kar je bilo sicer omenjeno že v prejšnjem poglavju in kar se skriva za besedo *endogeno*: določeni institucionalni okviri niso edina možna izbira (konec koncev se imamo pravico tudi zmotiti) in ti okviri niso bili določeni v nebesih, temveč so bili določeni od ljudi. In tu pridemo nazaj do trditve Richarda L. Brinkmana, ki pravi, da kar človeštvo ustvari, lahko tudi spremeni, zato se moramo čim prej zavedati, da so omejitve, ki se včasih zdijo tako nadzemeljske in nerazumljive, v resnici posledice določenih zakonov in pogodb, ki so bile spisane s strani naših soljudi in ne predstavljajo absolutne resnice in edine možne realnosti. Tako se nam lahko npr. sile globalizacije zdijo na prvi pogled nepojmljive in skorajda izvenzemeljske, a ko se enkrat zavedamo, da je določeno gospodarsko stanje posledica preteklih človeških dejanj, preteklih sporazumov, podpisanih s strani držav članic mednarodnih organizacij, kot so MDS, WTO in Svetovna banka, takrat nam mora postati jasno, da trenutni svetovni red ni zapisan v naravnih zakonih, do katerih se skušajo z hadronskim pospeševalcem delcev dokopati pod Ženevskim jezerom. Narobe, gre le za papirnate zakone pravnikov mednarodnih organizacij, ki so včasih locirane ravno nad tem istim jezerom. Geografska korelacija je le naključna in še ne pomeni, da gre pri obeh vrstah zakonov za splošno teorijo delovanja univerzuma, kajti če so nam eni dani s strani narave in se jim moramo podrediti (npr. z gravitacijo ni šale), pa so drugi ustvarjeni z naše strani, zato je vse govorjenje v smislu, da »tako pač je«, »drugače ne more biti« itn., neiskreno. Ne pravim, da je domena možnosti odločanja (in s tem vplivanja) neskončna, zagotovo pa ni omejena le na eno, po navadi obstoječe stanje. Za časa hladne vojne se je pojmovanje kakršnega koli drugačnega sveta zdelo nepojmljivo, dvajset let po padcu komunizma pa se sredi Rdečega trga najde McDonald's.

Kar koli že pravična cena pomeni vsakemu posamezniku (povsem osamljenemu na določenem trgu), je gotovo, da ima institucionalna ureditev, znotraj katere se cene formirajo, velik vpliv na poštenost in nepoštenost⁴¹. Kot sem (najbrž malce suhoparno) ugotavljal, pa je institucionalna ureditev človeškega izvora, tj. lahko jo spreminjamo, kar posledično pomeni, da je mogoče

⁴¹ Relativna (neegalitarna, neabsolutna, pravičnost znotraj »nepravičnega« sistema itd.) pravičnost v bistvu predstavlja garant za stabilnost dinamičnih družbenih sistemov. Gre za skupino rigidnosti (netržnih), ki so potrebne, da ekonomski sistem počasi prehaja iz enega obdobja v drugega, kot npr. nominalne plače, ki so pri Keynesu v določenem obdobju dane (Patnaik, 2009, str. 7). (Ne)pravičnost pa tako v trenutnem obdobju izhaja iz preteklega institucionalnega dogovora. Dinamične sile tehnoloških sprememb bi sicer narekovale popolno fleksibilnost sistema, a te rigidnosti so cena, ki jo mora ekonomski sistem plačati za dolgoročno in ne le »enoobdobno« delovanje. Konec koncev si tudi noben naravni sistem ne sme privoščiti prevelikih nihanj med obdobji, če si hoče zagotoviti dolgoročen obstoj.

nezaželeno stanje potencialno odpraviti ali pa vsaj izboljšati. Če naj po definiciji moderne ekonomike, ki sloni na maksimizaciji ugodja, zasledujemo to ugodje, potemtako ima vsak ekonomski agent pravico izraziti svoje preference tudi glede širšega institucionalnega okvira in ne le znotraj teh institucionalnih okvirov. Ali drugače, zakaj se ekonomika pri predpostavkah o racionalnem optimizirajočem osebkju ustavi le pri tržni maksimizaciji, če pa je očitno, da obstajajo izventržni dejavniki, ki imajo neposreden vpliv na delovanje trgov in na naše materialno blagostanje ter na naše počutje in splošno srečo (ter s tem na trge in na našo optimizacijo znotraj dosedanje domene ekonomskega človeka). Racionalni osebek mora s poznavanjem te vzročnosti po vsej logiki stvari začeti razmišljati širše in ne le znotraj tradicionalne domene tržne optimizacije. Če velja univerzalnost moderne ekonomike, potem mora veljati tudi neomejena domena optimizacijskih postopkov. Zakaj bi se v izražanju naših preferenc samocenzurirali? Kje je napisano, da lahko povprečen človek deluje le v okviru institucije trga, smo mar vsi po vrsti le trgovci in nič drugega? Od kod to očitno zanemarjanje političnega in družbenega? Zakaj se politika skuša prikazati kot popolnoma nemočna sila, če je očitno, da ni tako? Neoklasična ekonomika mora priznati pravico ekonomskih agentov, da odločajo ne le o svojem delovanju znotraj nekega, v določenem trenutku danega sistema, temveč, da lahko vsak izmed nas vpliva tudi na naravo tega sistema. Odločanje o pravilih igre ni dano s strani bogov⁴², temveč s strani tistih, ki jih posnemajo.

Pravična cena bi predstavljala navadno tržno ceno – kot je to veljalo za originalen koncept po Baldwinovi razlagi – znotraj preoblikovanega ekonomskega sistema. Suverenost, za katero smo videli, da je igrala ključno vlogo pri gospodarskem vzponu držav, mora ostati pravica narodov in ljudstev tudi v prihodnosti, kot mora ostati v rokah ljudstva pravica do lastne izbire institucionalnih okvirov njihovih gospodarstev in posledično celotnega svetovnega gospodarstva (morebiti ravno v nasprotnem vrstnem redu, kajti mehak in trd imperializem sta resna ovira pri suverenem odločanju ljudi o politični in gospodarski ureditvi posameznih držav). V luči tako rekoč celotnega drugega poglavja (ne glede na vidik ali na raven abstrakcije) lahko vidimo, da trenutni ekonomski sistem temelji na politični in gospodarski (pri)sili, ki de facto onemogoča suverenost in s tem tudi pravičnost. Pravična cena je torej cena, ki je povsem tržna in kot taka podvržena osnovnim zakonom, ki so jih ekonomisti dognali o obnašanju cen in trgov. Kar diferencira pravično ceno od navadne⁴³ tržne cene, je pravica ekonomskih agentov, da prek političnega procesa (slednji je lahko nepopoln, kajti najbrž bi bilo popoln politični proces utopično pričakovati) (in ne le prek tržnega procesa) izrazijo svoje preference o tem, kakšna naj bo narava njihovega ekonomskega sistema⁴⁴. Politika, ki tako na nacionalni kot tudi na nadnacionalni ravni še vedno predstavlja glavno determinanto pravil igre, se postavi nad trge za razliko od trenutnega stanja, ko politika skuša (navidezno in kadar ji to pride prav) prirediti realnost predpostavkam modelov popolne konkurence in komparativnih prednosti, tj.

⁴² Morebiti se zdi komu moje aludiranje na nebesa in bogove za magistrsko nalogo neprimerno, a dejansko je retorika kar se trgov tiče tako zelo absolutna. Ugledni profesorji dajejo v časopisih izjave, kako bodo finančni trgi »sprejeli« to ali ono vladno odločitev, kakor da bi ne bilo govora o ljudskem, temveč o nadzemeljskem konstruktju. Takšen pristop pa iz zgodovine ni nepoznan, na kar aludiram s svojim izrazoslovjem. Medij je sporočilo.

⁴³ Distinkcija je lažna, kajti pravična cena je normalna tržna cena. O normalni tržni ceni govorim zato, ker si ekonomisti pod tem predstavljamo, da je s takšno ceno vse v redu – formirala se je namreč znotraj trga.

⁴⁴ Gre za preprosta vprašanja, kot npr. v kakšni družbi želimo živeti. Ko so ti širši cilji določeni, jih skušamo kar najbolj učinkovito in uspešno zasledovati. Trenutno se znotraj ekonomike takšno obnašanje dovoljuje le posameznikom in le znotraj potrošniške paradigme.

spreminjanje realnosti, da se slednja prilagaja modelom in ne obratno. Naloga v tem smislu odpravi z orwelijansko (tj. lažno) realnostjo, kjer se skuša politika predstaviti kot nemočna. Takšna iluzija omogoča, da na politiko vpliva majhna skupina ljudi, kar jim omogoča monopolne rente. Prava demokracija bi pripeljala do popolne konkurence. Zgodovinski pregled narave velikih družbenih sistemov nas lahko naredi zelo cinične, kar se tiče verjetnosti, da bi se takšno stanje v družbi dejansko lahko manifestiralo.

Bolj formalno bi lahko pravično ceno definirali z dvema enakostma, ki temeljita na dveh vidikih trgov, na njihovi globini in širini. S širino je mišljen vpliv trgov, mišljena je domena trga, kje je prisotnost tržnega mehanizma zaželen in znotraj katerih institucij so tržni elementi nezaželeni – kakšno vlogo je širša družba namenila trgov, kje vidi njihovo uporabnost in kje se jim odreka za druge rešitve. Akademija ima na tem področju večni problem; to še predvsem velja za anglosaksonske države, kjer so univerze večinoma financirane s strani zasebnih podjetij (tudi na EF smo lahko zasledili preimenovanje naše največje dvorane v dvorano Mercator). Z »desničarsko revolucijo« na začetku 80. let se je začel po vsem svetu privatizacijski val, ki se ni končal vse do danes. Ta porast v privatizaciji si lahko predstavljamo kot prizadevanje za maksimum tržne širine. Da je privatizacija dobra, je postalo samoumevno in tu se še enkrat srečujemo z neko trditvijo, ki je postala celo v stroki univerzalno sprejeta (ne glede na dejanske rezultate privatizacije) in konstituira še eno tradicionalno modrost ali mentalno spono, ki nam onemogoča doseganje optimalnih rešitev. Reguliranje globine trgov pa ne pomeni nič drugega kot reguliranje specifičnih trgov zaradi razumevanja, da želja po dobičku ne prinese vedno najbolj zaželenih rezultatov za potrošnika, delavca, podjetje in širšo družbo. Na tem mestu ne bom našteval primerov ne za prvi ne za drugi primer regulacije.

Ker pa ima tudi regulacija (ali pa tudi samoomejevanje, kadar je govora o širini) svoje temne strani, še zlasti če je sama izvedba pri nekem povsem specifičnem problemu napačna, se ne moremo kar preprosto postaviti na nasprotni pol tradicionalne modrosti zadnjih desetletij in trditi, da je dovolj že samo nasprotovanje tej zakoreninjeni tradicionalni modrosti⁴⁵. To bi pomenilo, da smo uporabili enak način razmišljanja, ki nas je kot družbo pripeljal do sprejetja te iste tradicionalne modrosti. Naša pravična cena bo formirana nekje vmes, formirana bo na stičišču nasprotujočih si sil. Nič novega torej, še več, sliši se zelo podobno kot ponudba in povpraševanje, ki tudi tvorita disekvilibrčni ekvilibrij na dinamičnem stičišču nasprotujočih si sil, ki med seboj morda sploh ne delujeta umirjeno in sinhrono, temveč med njima divja prava pravcata vojna. Zgodovinsko gledano bi lahko definirali obdobja večjega in manjšega zaupanja v trge, kar bi celo pomenilo, da je ekvilibrij vedno sovražen in da gre za prisiljeno ravnotežje, kjer

⁴⁵ Adam Curtis v svojem dokumentarcu *The Trap: Or how we lost our dreams of freedom* zelo dobro opiše razmišljanje vodilnih zahodnih politikov in gospodarstvenikov o vlogi trgov in demokracije. Da nad slednjo niso bili predsedniki upravnih odborov velikih korporacij nikoli preveč navdušeni, čemur se ne bi smeli čuditi, zanimiva pa je transformacija, ki se je rodila za časa desničarske revolucije v 80., popolnoma pa se je manifestirala šele v 90. letih s prihodom na oblast »nove levice«, ki ji je uspelo radikalne ideje o demokraciji in trgih uresničiti. Politika se je zavestno odločila, da bo svojo domeno, svojo moč, prepustila trgov (kar koli že to pomeni) in trgi naj bi predstavljali 24/7 volišča, kjer ljudje konstantno izražajo svoje preference za razliko od volitev, ki potekajo le na vsaka štiri leta. Demokracija naj bi postala zastarela in nepomembna, pojem državljana pa je zamenjal pojem potrošnika. Pravična cena je koncept, ki nasproti temu temelji na ideji demokracije ter državljana, nasproti preprostim poenostavljenim modelom človeka kot *homo economicusa* ter potrošnika. A za razliko od nasprotnikov takšnega razmišljanja se pravična cena zaveda človeške binarnosti.

lahko govorimo o povprečni vrednosti le na relativno dolgi rok (stoletje) in kjer je to isto povprečje zavajajoče – kajti v praksi se tam nikoli ne nahajamo.

Bolj formalna neoklasična definicija izgleda takole in je sestavljena iz dveh enakosti: $MC_{\text{širina trga}} = MB_{\text{širina trga}}$ ter $MC_{\text{globina trga}} = MB_{\text{globina trga}}$. Ti dve enačbi sta v praksi najbrž popolnoma neuporabni, morebiti služita svojemu namenu le zaradi večje eksplicitnosti definicije pravične cene. Pravična cena v idealnem svetu predstavlja še ravno pravo mero trga v naši družbi (širina) z ravno pravšnjo mero pametne regulacije (regulacija specifičnega trga). Predvsem je vloga trga v družbi zelo politično in sploh ne ekonomsko vprašanje, medtem ko je regulacija prav tako vprašanje posameznih strok (npr. avtoinženirjev). Obenem je pravična cena kombinacija ljudske volje v primerjavi z diktatom tradicionalne modrosti tehnokratskih elit. Gre skratka za relativno zelo širok koncept, kjer ti dve enačbi povesta zelo malo o pravi naravi pravične cene, dodajata pa opisno kvaliteto konceptu, zato sta tudi eksplicitno izraženi. Predstavljata visoko teorijo, ki ne sme ostati le to, če hoče upravičiti svoj obstoj.

Zgornji pogled predstavlja teoretski ideal na ravni posamezne skupnosti, države itn., ki mu na poti do uresničitve stojijo sile, opisane v drugem poglavju. Ekonomski sistem je danes bolj kot kadar koli v preteklosti svetoven, zato trdim, da je pogled iz nacionalne države v svet napačen, potreben je pogled iz globalne družbe v neko nacionalno državo. Formiranje pravične cene bi namreč v praksi naletelo na vsaj tri vrste imperialističnih omejitev: na institucionalne, intelektualne ter v končni fazi na vojaške. Institucije, kot so MDS, Svetovna banka in WTO, omejujejo nacionalno suverenost in pravico do zasledovanja institucionalnih aranžmajev, ki se državljanom določene nacionalne države zdijo optimalne. Nasveti teh institucij so podprti z obliko »mehkega teoretskega imperializma«, kjer prednjači ideologija proste trgovine. Ironično je, da prosta trgovina lahko v vsej svoji lepoti vzklije šele, če države ne poslušajo nasvetov institucij, ki naj bi propagirale prosto trgovino (glej poglavje 2). V končni fazi pa lahko svetovne velesile uporabijo celo vojaško intervencijo in tako zatrejo nacionalno suverenost do odločanja o prihodnji usodi družbe in njenih resursov (npr. nafte). V luči naslednjih poglavij je lahko naš cinizem še toliko hujši, kajti vsaka velika civilizacija deluje na principu akumulacije energije, zato ustvari družbene institucije, ki omogočajo to akumulacijo⁴⁶.

Pri razmišljanjih o pravični ceni me je pot vodila med različnimi koncepti, a nobeden me ni zadovoljil. Pravična cena me je fascinirala ravno zaradi normativnega prizvoka (*pravična* cena), ko si lahko predstavljamo praktično kar koli in si je *dovoljeno* predstavljati kar koli. In če naj ima moja naloga kakršno koli vrednost, potem ta vrednost izhaja iz legitimiranja pravičnosti. Gre za legitimizacijo sanj in aspiracij, ne le sanj in aspiracij posameznika znotraj okvirov ameriškega sna, temveč gre za sanje in aspiracije celih skupnosti in družb. Gre za koncept, ki

⁴⁶ Družbena delitev dela (znotraj paradigme pravičnosti opisana s strani Aristotla kot distributivna pravičnost) tako predstavlja podstat tehnološki delitvi dela – gre za socialni inženiring, ki omogoča dejanski inženiring. Kapitalizem je po tej logiki povsem enak prvim civilizacijam – omogoča realokacijo energije (dela), tako da neke postane obilna, spet drugje (ravno zaradi tega) postane redka. Poskrbi za neegalitarno akumulacijo, ki se je v osnovi zavedamo in jo zaradi rezultatov celo do določene mere sprejemamo. Popolnoma egalitarna pravičnost ne omogoča takšne alokacije in s tem posledično ne omogoča obilja in potratnosti. Ironično je, da kapitalizem sloni na obilju, ki omogoča nadaljni tehnološki razvoj (obenem pa pomeni potratnost), ekonomika na drugi strani pa z govorjenjem o optimalni alokaciji resursov stopa na stran »prvotne družbe izobilja« in na stran koncepta egalitarne pravične cene. Več o povezavi družbe in termodinamike v naslednjem poglavju.

legitimizira politično udejstvovanje slehernika, kjer je pristna demokracija postavljena ob bok trgom. Znotraj koncepta pravične cene ne obstajajo zmagovalci in poraženci, kajti človek se ne udejstvuje samo v politiki, prav tako kot ni v človeški naravi le konzumiranje vedno večje količine dobrin. Takšna konzumacija, kot nam skuša narava jasno pokazati, je neekonomična. Paradoksalno pa je, da se moramo za odpravo tega neravnotežnega stanja neekonomičnosti postaviti izven domene ekonomije. V domeni politike ne obstaja rešitev, v domeni politike obstajajo prvi koraki in načrti ter ideje, na katerih se gradijo družbeni konsenzi. Vsaka institucija ima svojo vlogo in vsaka institucija mora, če hoče predstavljati pozitivno silo tako z vidika družbe kot z vidika posameznika, obstajati v teh omejenih okvirih. V trenutnem okolju se je politična sfera ideološko podredila ekonomski in ideja konsenza se gradi na ideji homogenizacije državljanov v potrošnike (znotraj slednje domene so razlike celo zaželeni, saj delitev trga na več delov pomeni nastanek mini monopolov), ki naj predstavljajo sliko utilitarističnega človeka. Takšen pristop je grajen na poenostavljeni sliki ljudi, grajen je na uporabi subtilne sile za doseg konsenza. Ironično potrebujemo v svobodnem in individualističnem sistemu, za katerega se kapitalizem izdaja, homogene in ne diferencirane racionalne posameznike, če hočemo znotraj obstoječe teorije doseči, da bo gospodarstvo rastle po optimalni poti⁴⁷. Homo economicus naj bi s svojo dnevno optimizacijo dosegel tudi dolgoročno optimalen razvoj gospodarstva, zato se odvečnosti politike v takšni shemi stvari ne bi smeli čuditi. Problem tega miselnega modela ni le v njegovi poenostavljenosti predpostavk delovanja družbe in v poenostavljenem pogledu na karakteristike človeškega bita – izkaže se celo, da pride model v logično navzkrižje s samim seboj. Če bi vsak sam zase optimiziral svojo pot, kot pravi teorija racionalnih pričakovanj (še ena neverjetna izmišljotina teoretikov za olajšanje modeliranja), bi se vsakemu racionalnemu agentu zdelo oportuno, da igra vlogo »free riderja« in konzumira v vsakem obdobju več kot vsi ostali v slepi veri, da se bodo drugi držali družbeno optimalne Ramseyeve poti. To je seveda napačno razmišljanje, kajti naš agent je povsem enak drugim tržnim agentom, kar pomeni, da si vsi delijo to njegovo razmišljanje, kar v praksi pomeni, da brez moči prisile ali splošnega soglasja gospodarstvo ne more spontano doseči Ramseyeve optimalne poti (Patnaik, 2009, str. 64). Posameznikom ni dana onipotentna moč, če le slepo zasledujejo svoje cilje. Potem nam preostaneta le dve rešitvi: soglasje ali pa prisila. Zgodovina uči, da je soglasje danes zlata vredno, kajti jutrišnji konsenz lahko kaj hitro pomeni le prisilo v preobleki. Zatorej naj tu uporabim krilatico neoliberalcev in predlagam »investicije danes za lepši jutri«, zraven pa naj dodam še majhno pojasnilo vsem, ki niste iz naše bratovščine: nikar enačiti investicij z denarjem, med njima obstaja korelacija, ki pa samo zavaja.

3 Termodinamični zakoni in družbena razdelitev bogastva

3.1 Dinamika družbene razdelitve bogastva

⁴⁷ Mišljena in avtorju poznana je t. i. »Ramsey-type optimal path«.

V prejšnjem poglavju je bilo govora o pravični ceni, kjer je bila cena postavljena v širše institucionalne okvire in ni bila več odvisna le od tržnih sil. Cena predstavlja informacije o širšem stanju stvari v družbi, sama po sebi je sicer zelo pomembna tako s teoretičnega kot praktičnega vidika, a v resnici je le pripomoček za *splošen* pregled družbe. V tej nalogi je cena trden stolp, iz katerega se vidijo obrisi (morebiti niti ne celovite) celotne družbe. Cene predstavljajo informacijski sistem trgov in čeprav so cene skupaj s trgi v tej nalogi predstavljene kot odvisna (pasivna) spremenljivka, nam relativna razmerja različnih cen lahko povedo veliko o določenem gospodarstvu in družbi. Vseskozi sem poudarjal, da pod ceno razumem tudi cene proizvodnih dejavnikov (dela, kapitala) in ne le dobrin, to poudarjam zaradi tega, ker se o cenah proizvodnih dejavnikov ne govori kot o cenah, temveč so ekonomistom na voljo drugi izrazi (mezde, profiti, dividende itn.). Takoj ko začnemo razmišljati tudi o trgih dela in kapitala, nam postane jasno, zakaj se je v drugi polovici 19. stoletja zgodil veliki prelom med staro politično ekonomijo in takrat novo, moderno ekonomiko.

Slednja se boji političnega in nasploh vsega neekonomskega najbrž predvsem zaradi možnosti prerazdeljevanja bogastva, ki jih ima politična sfera. Sam bi dejal, da se ekonomski agenti (predvsem tisti zelo uspešni) zelo zavedajo pomena širših družbenih in političnih institucij ter jih s pridom izkoriščajo. Konec koncev ne bi imeli v velikih prestolnicah sveta toliko uspešnih lobistov, če ne bi bilo tako. Ekonomska teorija glavnega toka se ne ukvarja več z razdelitvijo družbenega bogastva, temveč zasleduje le cilje optimalne alokacije in učinkovitosti (ta princip je opisan in narisano v večini mikroekonomskih učbenikov, predstavlja pa miselni dosežek velikega ekonomista Vilfreda Pareta). Gospodarstvo mora biti učinkovito, vsi institucionalni dogovori o razdelitvi se ekonomike ne tičejo. Institucionalne rešitve pa se morajo pokoriti univerzalnim principom ekonomike. Pri vsem skupaj je veliko odvisno od definicije učinkovitosti in od ciljev, ki jih želimo doseči (kajti učinkovitost zavoljo učinkovitosti same je nesmiselna). Miselnemu modelu manjka razumevanje družbe in narave človeka, ki je družbeno bitje, zato si lahko predstavljamo, da zna biti razdelitev bogastva v gospodarstvu z osebkoma A in B v razmerju npr. 9 : 1 problematična. Ne le da je problematična, temveč je s tem to gospodarstvo tudi kvalitativno drugačno od alternativnih delitvenih razmerij – razdelitev ima povsem materialne posledice za gospodarstvo in za vse agente v gospodarstvu. Po keynesianskem razmišljanju bi se v gospodarstvu s koncentriranim bogastvom manj trošilo, saj bi osebek z večjim bogastvom imel manjšo nagnjenost k potrošnji (tj. zaradi večje količine bogastva bi si lahko privoščil višjo stopnjo varčevanja), medtem ko bi se druga oseba znašla v veliki zagati, saj najbrž ne bi imela dovolj sredstev za zadovoljitev svojih potreb. Podrobnosti na tem mestu niso pomembne, se pravi, ne mislim vam predstavljati dveh alternativnih razvojnih poti dveh gospodarstev, kjer je eno izmed njiju bolj drugo pa manj egalitarno. Dovolj je, da se zavemo omejitev Paretovega razmišljanja, ki mu ne mislim očitati nič zloveščega, kot na primer apologetiko neegalitarnih družbenih razmer, hočem le pokazati na relativno omejenost njegovega preprostega miselnega modela, ki ga dogmatsko vbijajo v glave mladih ekonomistov po vsem svetu.

Proti takšnemu razmišljanju lahko naštejemo tri vrste argumentov, in sicer zgodovinske, fizikalne ter celo biološke, ki potrjujejo, da takšno razmišljanje temelji na nerealnih predpostavkah človeške narave. Moje razmišljanje v osnovi ni uperjeno proti ekonomski teoriji, temveč ima, kot se bo pokazalo skozi poglavje, svoj izvor predvsem v prepričanju, da je

človeštvo (ne prvič ne zadnjič) na razvojni prelomnici. Res pa je, da vidim trenutno ekonomiko kot ideološko oviro za širše ter po mojem mnenju pravilno razumevanje človeške družbe, človeka ter naše vpetosti v naravo.

Propad velikih gospodarsko-političnih tvorb že od nekdaj fascinira tako zgodovinarje, predstavnike drugih družbenih in celo naravoslovnih znanosti, v končni fazi pa tudi navadne laike – konec koncev veljajo pri tovrstnih debatah podobni zakoni kot pri analizi nogometnih tekem, kjer lahko vsak deli s svetom svoje mnenje o tem, zakaj je bil razplet takšen, kakršen je pač bil. To je vedno problematično v sistemih, kjer lahko na rezultate vpliva veliko spremenljivk, katerih medsebojnih povezav se ne zavedamo popolnoma ali pa jih ne razumemo. V takšnem primeru je torej težko narediti uspešen preskok iz hipoteze v teorijo, kar posledično pomeni, da so hipoteze tolikanj bolj številne in raznolike (predvsem zaradi tega, ker se vsakdo fokusira le na določen del sistema, ki pa je bogat z različnimi spremenljivkami). Moč določene hipoteze je v takšnih primerih toliko večja, čim večkrat in v čim bolj v različnih okoliščinah se ta izkaže za pravilno⁴⁸.

A. H. M. Jones (1964, str. 1045) piše takole o poznem obdobju rimskega cesarstva: »*The basic economic weakness of the empire was that too few producers supported too many idle mouths. This state of affairs was in part inheritance from the Principate, in part imposed by increasing barbarian pressure, in part again due to the incompetence of the government, in part finally to the new religion which the empire adopted.*« Če pustimo zadnji del ob strani, in sicer famozno religiozno razlago propada rimskega imperija, lahko vidimo, da so po Jonesovem mnenju glavni razlogi za propad imperija predvsem ekonomski. Temu se ne bi smeli čuditi, kajti zaradi podobnih razlogov je propadla večina velikih imperijev v človeški zgodovini, zadnje veliko cesarstvo, ki je šlo po poti Rima, je bilo kitajsko. Skozi zgodovino rimskega imperija lahko zaznavamo očitno trend, kjer so se iz obdobja v obdobje povečevale razlike v bogastvu med relativno majhno elito in med vedno večjim številom obubožanega ljudstva. Šlo je za kmete brez zemlje, ki so se bili prisiljeni odseliti v mesta. Zahodno rimsko cesarstvo je še tolikanj bolj trpelo zaradi družbene stratifikacije, kajti na vzhodu je Rim naletel na stare kulture, gospodarske navade, pravne vzorce in obstoječe institucije, ki niso omogočale tako preproste akumulacije zemlje kot v zahodnih provincah. Vendar pa obstajajo dokazi, da so se podobni trendi (le v manjši meri) dogajali tudi na vzhodu (Finley, 1987, str. 96). Finley (1987, str. 100) pa na vsak način pride do zaključka, da je velikost zemljiških posestev v antiki stalno rastla, glede česa na splošno obstaja konsenz.

Bizanc, ki je obstajal dobro tisočletje dlje kot zahodni del cesarstva, je sčasoma prav tako zašel v podobne probleme kakor ZRC, prvotna ideologija pravičnosti je bila zamenjana z zmanjšano močjo osrednje centralne države ter z večanjem moči mogočnikov, ki so v končni instanci celo pobirali davke namesto države (lahko bi se reklo, da so v Bizancu privatizirali davčni urad). Zgodil se je skratka neke vrste prelom med cilji, ki bi služili v dobro Bizancu, in cilji, ki so koristili posameznim mogočnikom, z naraščanjem moči slednjih je propadala moč Bizanca kot družbe in države. Za ekonomiste bi morala biti očitna razlika med optimizacijo ciljev skupine oligarhov na eni ter centralne države na drugi strani. Če imamo funkcijo $f(x, y, z)$ in odvajamo

⁴⁸ Kar pa vseeno ne reši naše zagate pri testiranju hipoteze. Kriteriji, kdaj je ta sprejeta, so v končni fazi subjektivni.

po x in ne po y, dobimo popolnoma drugačen rezultat (oz. ni zagotovila, da bi po obeh poteh dobili enak rezultat). Za resnično velike projekte morajo veliki sistemi imeti lastno *zavedanje*, tj. mora obstajati zavedanje, da takšna entiteta obstaja in da so njeni cilji drugačni od ciljev posameznika⁴⁹. V velikih državah (in tudi drugih organizacijah, kot npr. podjetjih) takšno zavedanje (večinoma ravno zaradi samopaštva elit) povsem empirično gledano, sčasoma izginja.

Ob spremljanju dveh velikih držav in njune notranje dinamike smo hitro odkrili predvsem dva, mogoče na prvi pogled nepovezana pojava, ki postajata skozi čas vedno bolj očitna: vedno večje bogastvo v rokah vedno manjše skupine ljudi na eni ter povečana revščina nedelovnih množic na drugi strani. Verjamem, da obstaja med obema pojavoma povezava, ki bi pomenila, da gre v resnici le za dva obraza enega fenomena in ne za dva neodvisna fenomena. Vzpon Rimskega cesarstva je temeljil na aneksiranju tujih ozemelj ter na plenjenju bogastva iz novih provinc. Tu naletimo na prvi problem: tudi če bi se Rimu uspelo razliti čez celotno Zemljino obličje, bi se rimsko plenilsko gospodarstvo prej ali slej moralo zaustaviti. Poleg nevzdržljivosti rimskega gospodarskega modela pa je imel ta še veliko drugih negativnih eksternalij. Že za časa ekspanzij se je začela rimska družba razslojevati. Vojakom, ki so bili sprva le rimski državljani, ni uspelo obenem obdelovati svojih kmetij in skrbeti za zavojevanje novih provinc. Tudi na novo osvojena ozemlja, ki so bila načelno dodeljena rimski državi in državljanom kot *ager publicus*, so bila hitro »privatizirana«⁵⁰, čeravno so bile omejitve glede velikosti individualne posesti relativno omejujoče (Finley, 1987, str. 99). Vse to so procesi, ki so se začeli še pred Cezarjem in Avgustom, se pravi, da jih lahko pripišemo še republiki, v cesarstvu so se podobni trendi le še nadaljevali. Toda cesarstvo je že za časa Avgusta doseglo skorajda največji obseg (kasneje za časa Trajana je bil obseg največji), kar je pomenilo, da je moral Rim spremeniti svoj »poslovni načrt«. Do tedaj so se Rimljani zanašali na vojaške kampanje in na ekspropriacijo, ki je takšnim kampanjam po naravi stvari sledila. Rim se je tako obrnil na edino realno gospodarsko alternativo – na svojo kmetijsko dejavnost.

Ta alternativa pa je imela po mnenju Jeremyja Rifkina (2010, str. 251) prav tako očitne pomanjkljivosti. Dokler se je Rim ozemeljsko širil, se je z naravnimi resursi ravnalo zelo mačehovsko in ravno v trenutku, ko se je gospodarstvo cesarstva začelo zanašati izključno na

⁴⁹ Ameriški fizik William Edwards Deming, ki se je v profesionalni karieri bolj ukvarjal s statistiko in analizo kakovosti, se je npr. povsem dobro zavedal, kako imajo različni cilji in spodbude povsem jasne učinke na delovanje nekega (poslovnega, proizvodnega) sistema. Za izboljševanje sistema (z zmanjševanjem systemske variabilnosti, kar v proizvodnih procesih pomeni de facto manj »škarta«) je treba izboljševati celoten sistem, vključno z dobavitelji surovin. Gleda se torej celota, ki je sicer sestavljena iz posamičnih delov, ki pa zavoljo narave proizvodnega procesa ne smejo zasledovati le lastnih ciljev, temveč se morajo pokoriti pred cilji celotnega sistema. Deming je namreč trdil, da v kar 95 % vseh primerov pride do napak zaradi sistemskih motenj in ne zaradi slabega dela posameznikov (ali je odličnost tudi tako malo povezana s posameznikovo vnemo, ne vem). Deming je odločno nasprotoval plačilnim shemam, ki so temeljile na domnevni produktivnosti posameznikov (že ocenjevanje slednje je moteče), nasprotoval pa je tudi raznim *incentive schemes*, ki temeljijo na finančnih ciljih in kvotah (Dolenc, 2011, str. 27). Organizacija mora delovati kot celota, razne *incentive schemes* so lahko kvečjemu (slabi) nadomestki za optimizacijo sistema kot celote. Zanimivo je, da se z ortodoksijo zasledovanja sebičnih ciljev v organizaciji (za doseganje njenega optimalnega delovanja) ne strinjajo niti ekonomisti najstarejše švicarske banke, kar pomeni, da so ti pogledi očitno postali v izključni domeni ortodoksnih akademskih ekonomistov (Investment Commentary No. 271. From greed to decency, 2011). Hiperindividualizem, kjer se tudi v delovanje podjetij in držav prikradejo notranji trgi, bi se najbrž doktorju Demingu zdel zelo neučinkovit. Individuum postane neki širši sistem oz. organizacija, ljudje znotraj tega sistema pa se morajo tega zavedati in so se tudi sposobni tega zavedati. Ljudje smo torej sposobni sodelovati in izvajati ne le individualno, temveč tudi družbeno optimizacijo.

⁵⁰ V republiki so bila oddana v najem bogatim družinam, ki pa v praksi niso plačevale svojih obveznosti.

kmetijsko dejavnost, so bila mediteranska ozemlja cesarstva že brez gozdne odeje. Les se je prodal, zemljišča pa so se spremenila v polja in pašnike. Zemlja je bila od začetka bogata z minerali, a kaj kmalu so naravni elementi povzročili erozijo zemlje, ki je že prej izgubila zaščitno dreves. Ta proces se je dogajal simultano z vedno večjo potrebo države po davčnih dohodkih, ki bi jih do tedaj pridobila z vojaškimi podvigi, katerih izpad pa je moralo nadomestiti kmetijstvo. V poznem času cesarstva je država dobila kar 90 % svojih dohodkov z davki na kmetijsko dejavnost (Rifkin, 2009, str. 251). Če vzamemo v zakup še dejstvo, da je naraščalo število mestne populacije, ker majhne kmetije niso mogle tekmovati s poceni suženjsko delovno silo na velikih posestvih, vidimo, kako so se pritiski na kmetijsko produkcijo večali ravno takrat, ko bi bilo tako za naravo in družbo bolje, da bi se manjšali. Obenem pa je morala država za vzdrževanje svojih mej povečevati število legij, kar je povzročilo še dodatne pritiske na gospodarstvo in seveda na zemljo. Majhni kmetje, ki so bili prisiljeni prodati svoje kmetije (večinoma posojevalnim institucijam), so končali v mestih, njihova zemlja, ki je bila do tedaj zaradi intenzivne izrabe (posledica davčnih pritiskov ter dolžniških bremen) le malo vredna, pa je končala v sklopu velikih posestev ali latifundij (Rifkin, 2009, str. 252). Finley (1987, str. 44) v svojem delu *Ancient Economy* opozarja, kako je bil lastnikom latifundij nepoznan koncept inovacij ter učinkovitosti. Mislim, da razumem, zakaj bi lahko bilo tako. Predstavljajte si, da ste lastnik ozemlja v velikosti niti ne tako majhne države. Zadnja stvar, ki vam gre na tem mestu po glavi, je učinkovito upravljanje vašega posestva, ki ga najbrž nikoli v življenju niste videli z lastnimi očmi. V praksi predstavljate despota epskih proporcev, ki se mu ni treba ubadati z dobrim gospodarjenjem takšne behemotske tvorbe. Pomembnejši kot učinkovita izraba zemlje vam je izplen na koncu leta, pomembna vam je renta. Ker mora biti ta dokaj konstantna ali pa celo naraščajoča (zagotovo pa se na vse pretege borite, da ne bi padala⁵¹), se z zemljo najbrž ne gospodari, kot bi bilo treba, ampak je vse podrejeno tej vaši renti (ne optimizirate po principu dobrega dolgoročnega gospodarja, temveč maksimirate kratkoročno rento). Na ta način se je po mojem mnenju zgodil še dodaten negativen kvalitativen šok rimskemu gospodarstvu, v smislu še tolikanj bolj mačehovskega odnosa do naravnih bogastev, ki so postala (nekako po fiziokratsko) edino bogastvo rimskega cesarstva. To bogastvo pa je bilo pod vedno večjimi naravnimi in družbenimi pritiski, ki so z vsako ponovitvijo povečevali probleme cesarstva. Ironično je, da zaradi prevelike centralizacije bogastva lahko tudi v sistemu, ki temelji na zasebni lastnini, naletimo na enake probleme pri gospodarjenju kot v sistemih javne lastnine, npr. v komunizmu. Obstaja določeno naraščajoče razmerje med stopnjo koncentracije bogastva v nekem sistemu in med količino eksternalij, ki jih potem takšen sistem proizvede. Po eni strani je bil najbrž sistem spočet ravno zavoljo svoje sposobnosti proizvodnje pozitivnih eksternalij, kjer ravno zaradi te zaželene lastnosti sistema pozabimo na negativne eksternalije, ki jih prav tako proizvaja. Centralizacija bogastva tako tudi v sistemih z zasebno lastnino pripelje do stanja, ki je v nasprotju s predpostavkami Coasovega teorema (kjer v idealiziranem svetu ni eksternalij)

⁵¹ Marx je propad kapitalizma napovedal ravno zavoljo padajočih profitnih stopenj. Kapitalizem mu odgovarja s tem, da se proti padajočim profitnim stopnjam bori na vse pretege. Padajoče profitne stopnje so realnost, a kapitalizem se jim zaenkrat uspešno upira (inovacije, imperializem itn.). Tako rimsko kot današnje kapitalistično gospodarstvo sta imeli »boj« proti padajočim profitnim stopnjam kot svoj dolgoročni cilj. A to je cilj, ki je po smiselnosti podoben zasledovanju ideje o nesmrtnemu življenju, prej ali slej nas vse doleti smrt. To ne pomeni, da kritiziram ta (vsaj hipotetični) cilj ekonomskega sistema. Konec koncev, če se začnemo spraševati o smiselnosti takšnega cilja, se lahko začnemo spraševati tudi o smiselnosti naših lastnih življenj in kaj kmalu ugotovimo, da po tej logiki neki »višji« smisel ne more obstajati.

(Tajnikar, 2006, str. 374). Slednji se izkaže kot popolnoma nerealen prikaz vzgibov civiliziranih družb z družbeno in tehnično delitvijo dela, ki sta uperjeni k ustvarjanju pozitivnih eksternalij. Ironično potemtakem kapitalizem ne more temeljiti na pravični ceni ali pa na idealih popolnokonkurenčne cene (kjer bi bila družba povsem statična in bi vsakdo ves čas gospodaril po enakih vzorcih), kar posledično pomeni, da kapitalizem ne temelji na idealu zasebne lastnine, kajti akumulacija in centralizacija resursov se ne moreta manifestirati znotraj idealiziranega modela popolne konkurence ali pa znotraj etičnih principov pravičnega plačila. Ekonomski sistem tako v svoji naravi stremi k »poolingu« oz akumulaciji resursov. S tem ni samo po sebi nič narobe, gre pa za boleč proces, ki poseže po pravicah posameznikov in ki sčasoma začne proizvajati več negativnih kot pozitivnih eksternalij.

Deležniki imajo v podvzetjih ne glede na njihovo naravo interes za uspeh teh podvzetij – če deležniki svoj delež izgubijo, izgine tudi njihov interes. Gospodarstvo pride nato v stanje, kjer mora elita, če hoče ostati premožna in vplivna (tj. če hoče obdržati svoj trdo prigarani status in bogastvo), prek socialnih transferjev poskrbeti za mir v hiši. Tu je treba iskati razloge, zakaj je Rim pred svojim propadom moral skrbeti za vedno več lačnih ust – naraščala je potreba po rentah in potreba po državnih izdatkih (izdatki za vojsko, kruh in igre itn.). Za časa zgodnje republike so bili rimski državljani lastniki zemlje (imeli so svoj delež v velikorimski delniški družbi), sčasoma so njihove deleže prevzeli lastniki latifundij in iz aktivnih gospodarjev so se kmetje prelevili v brezdelni lumpenproletariat. Zanimivo pa je, da so tudi ti veliki deležniki, lastniki ogromnih posesti, proti koncu imperija povsem izgubili občutek za javno službo (četudi za zasebne koristi), ki je bila značilna za prejšnja obdobja rimske države (Grant, 1996, str. 339).

V četrtem stoletju lahko samo v glavnem mestu govorimo o približno 300 000 prejemnikih socialne pomoči, obenem pa je imel imperij v 4. stoletju vojsko s kar 650 000 vojaki⁵², ki jih je bilo prav tako treba nahraniti, plačati in opremiti (Rifkin, 2009, str. 252–253). V nekaterih mediteranskih provincah se je zgodil pravi pravcati eksodus prebivalstva v mesta, tako da je bilo do 3. stoletja v provincah severne Afrike zapuščene že kar polovico obdelovalne površine. Posledica tega procesa je bila med drugim še večja erozija in posledično tudi manjša rodovitnost zemlje (Rifkin, 2009, str. 252). Konstantinovo uvedbo kolonata, kjer je bil kmet efektivno priklenjen na zemljo in na kmetijsko dejavnost, moramo torej razumeti v luči danih razmer, ko je ljudstvo zavoljo mizernih razmer na podeželju hitelo v mesta (Rifkin, 2009, str. 253). Tudi njegovo uvedbo avtomatskega vpoklica sinov vojakov lahko razumemo kot potrditev, da je celotni družbeni sistem postal bolj rigid in zato tudi bolj krhek, nekako kakor diamant, in podobno kot naša telesa sčasoma izgubijo svojo prožnost in poskočnost ter postanejo vedno manj prilagodljiva in vzdržljiva. Praksa kolonata pa se je očitno izkazala za nadvse uspešno, saj se je

⁵² Velikost vojske se je najbrž zelo očitno zmanjšala tik pred propadom cesarstva, a v nasprotju s tradicionalnim laičnim prepričanjem je Rim v vojsko vlagal, tako absolutno kot relativno gledano, vedno več svojih resursov in propad imperija gre težko pripisati pomanjkanju bojevitosti rimske države. Seveda pa se bo pred raznimi »barbari« lažje ubranilo ljudstvo deležnikov, kjer ima vsak občutek, da je del neke celote, kakor pa ljudstvo s tako očitnimi družbenimi razlikami, kjer tako od mestnega proletariata kot od dekadentne elite pretirane borbenosti ni pričakovati. Če hočete, manjka jim »know-how«.

na nekaterih območjih (med drugim tudi pri nas) v morebiti malce bolj omiljeni obliki kolonat obdržal vse do 19. stoletja⁵³.

V zgoraj opisanem primeru zatona civilizacije vidimo, kako so se prepletali tako naravni kot družbeni vzroki in kako so drug drugega spodbujali – rimska civilizacija se je ujela v lijak, iz katerega ji ni uspelo zbežati. V končni fazi smo del narave in tudi preučevanje družbe je v resnici preučevanje narave, zato bi najbrž lahko govorili celo o izključno naravnih vzrokih za civilizacijsko katastrofo, ki ni le uničila politično tvorbo (to je še najmanj pomembno pri vsem skupaj), temveč je poslabšala življenjske pogoje naslednjim generacijam za dobrih pet stoletij. Če je Rifkinu treba pripisati čudovito sintezo tako naravnih kot družbenih vzrokov, je bil moj namen le poudariti, kako so tudi navidezno družbeni zakoni (že po definiciji »bolj mehki« od naravnih) v osnovi naravni. Družbo si lahko predstavljamo kot velik organizem, sestavljen iz posameznih elementov, kot so vsi organizmi sestavljeni iz posameznih celic, ki so med seboj povezane in neodvisne obenem. Korelacijo med naraščajočimi socialnimi razlikami, ki so nastale med vladajočo kasto in rimskim ljudstvom, lahko razumemo kot tisti pravzrok, ki je začel nesrečni cikel entropičnega opustošenja rimskega imperija. Rim je izgubil svojo moč, ker se je zažrl v svoje lastno ljudstvo, ki je trpelo pod dolgovi, ostalo brez zemlje (brez dohodka, brez ponosa, brez deleža v veliki rimski družbeni delniški družbi) in ki je v končni fazi postalo razočarano ter neuporabno, v breme državi, ki je morala to breme živeti na račun vedno manjšega števila proizvajalcev, ki so vedno slabše gospodarili s svojimi resursi. Najbolj dragocena med temi resursi je bila zemlja, ki jo je treba pravilno obdelovati – vsaj za dolgoročne stabilne povprečne donose. Družbena razslojenost se je v končni fazi manifestirala kot kriza naraščajoče entropije, družbeni kaos je postal naravni kaos, nezdrava družba je svojo podobo nevede manifestirala na naravo. Ker pa so v končni fazi vsi zakoni naravni, lahko potemtakem tudi ta začetni družbeni impulz razumemo kot neki naravni zakon v smislu, »če so razmerja med ljudi takšna, je to pričakovani rezultat«. Bogastvo in rentniško življenje elite ni prišlo zastonj, njihovo zasebno bogastvo je prišlo na račun velikih državnih subvencij ljudstvu, ta družbena dinamika pa je zaradi skreganosti z načeli dobrega gospodarjenja nad naravnimi resursi (kar naj bi bilo poslanstvo ekonomike) povzročila propad in uničenje teh resursov, temu propadu pa je sčasoma sledil tudi propad politične in družbene tvorbe, ki je vzpostavila to, na dolgi rok samouničujočo dinamiko. Bizanc je obstajal tisoč let dlje, razlogov za to je več (lega glavnega mesta), a v oko bode dosti bolj dohodkovno egalitarna družba, če pa že ne egalitarna, pa vsaj družba z dovolj deležniki. V vzhodnih provincah starih civilizacij si Rim nikoli ni mogel dovoliti toliko imperializma nad lokalnim prebivalstvom in nad njegovim bogastvom. Stare civilizacije so odpornejše proti imperializmu, kar je na koncu koncev pokazala tudi Kitajska, če primerjamo njen razvoj npr. z razvojem subsaharske Afrike, kjer razno razne plemenske družbe nimajo takšne institucionalne tradicije kot stare evrazijske civilizacije.

⁵³ Patnaik v svoji knjigi Value of Money opisuje kapitalistični produkcijski sistem kot nevzdržen sistem, ki ni sposoben doseči endogenega ravnotežja brez eksogenih šokov, tj. brez obstoja predkapitalistične periferije. Tudi Rim je imel podoben problem, kajti njegove notranje gospodarske zmožnosti so se izkazale za neuspešne, Rim je potreboval vojne in imperializem, potreboval je prisotnost eksogenih šokov za svoj obstoj. Kriza rimske države je vedno obstajala, a v končni fazi se je manifestirala, ker Rim ni bil več sposoben dodajati novih ozemelj in posledično novih resursov. A vsak takšen sistem mora imeti določeno dobo trajanja, ki mora biti v svetu z omejenimi resursi končna in ne obratno. Ker se narava družb do danes ni bistveno spremenila, se postavlja pod vprašanje tudi metodološka obsedenost z ravnotežjem, če govorimo o sistemih, ki so tako rekoč v jedru neravnotežni, tj. si ne prizadevajo sami po sebi k ravnotežju, temveč kvečjemu obratno.

3.2 Termodinamične posledice civilizacije

Entropična zanka je aktualen problem današnje civilizacije, kjer bi se ravno tako lahko govorilo, da smo se predvsem v zadnjih desetletjih zavoljo vedno večjih razlik v bogastvu (v dohodkih) med bogatimi in revnimi, zaradi novih tehnologij, ki takšno stanje še poglobljajo, ujeli v podobno zanko kot stari Rimljani. Potrošnik je postal kralj na račun nadležnega državljana, ki se je ubadal s političnimi vprašanji. Družbeni inženiring PR-agencij zgodnjega 20. stoletja je navidezno rešil največji problem kapitalističnega sistema: krizo povpraševanja oz. krizo prevelike produkcije, saj gre v bistvu za eno in isto. Predsednik Hoover je našel novo ime za svoje transformirane podanike: »constantly moving happiness machines« (Curtis, 2002). Najvišji cilj trenutne gospodarske ureditve je zadovoljitev tega stroja ne glede na stroške, ki bi mogoče ob tem nastali. Zopet gre za kupljeni mir, kjer je potrošnik novodobni prejemnik *panem et circenses* in če si celotna družba tako prizadeva za to, da se neenakosti perpetuirajo v nedogled, če je ta cilj resnično tako pomemben, potem se družba kot celota zopet ne obnaša kot dober gospodar (optimiziranje izrabe relativno redkih resursov), kajti cilj ni dobro gospodarjenje, temveč pregovorno doseganje »miru v hiši«. Ker zastonjskih kosil v naravi ni, se tudi nam lahko pripeti podoben entropični polom.

Na tem mestu se mi zdi umestno, da obrazložim kaj z »entropičnim polomom«, ki morda ni najbolj izbrana besedna zveza. Najprej naredimo ekskurz v zakone termodinamike. Prva dva zakona sta preprosta ter ravno zaradi te preprostosti tako čudovita. Pravita takole: Količina energije v vesolju je konstantna, skupna entropija pa (v času) konstantno narašča (Rifkin, 2009, str. 27). Prvi zakon predpostavlja, da je energijo nemogoče ustvariti ali uničiti. Količina celotne energije v vesolju je bila fiksirana ob rojstvu našega vesolja in ostaja ter bo (v količinskem smislu) ostala enaka za vedno – ne bo je ne več ne manj (Rifkin, 2009, str. 27). Čeprav ostaja količina energije v vesolju konstantna, pa enako velja, da ta ista energija neprestano spreminja svojo obliko, a vedno le v eno smer, od razpoložljive do nerazpoložljive. Tu nastopi drugi zakon termodinamike. Iz drugega zakona sledi, da energija vedno potuje v eno smer – od toplega na mrzlo, od koncentrirane v disperzirano ter od urejene v neurejeno obliko. Vzemimo za primer gorenje koščka oglja. Energija v sistemu seveda ostane, vendar se transformira v žveplov dioksid, ogljikov dioksid in v druge pline, ki se spustijo v ozračje ob izgorevanju oglja. Čeprav se v procesu gorenja koščka oglja ni izgubilo nič energije, ne bomo mogli nikoli več uporabiti tega istega koščka oglja za pridobivanje nam koristnega dela. Drugi termodinamični zakon pravi, da se ob vsaki transformaciji energije iz ene oblike v drugo nekaj te energije zgubi, kar pomeni, da te energije ne moremo uporabiti za uporabno delo. To izgubo uporabne energije imenujemo entropija, termin, ki ga je prvi uporabil nemški fizik Rudolf Clausius leta 1868 (Rifkin, 2009, str. 27–28). Stanje ekvilibrija v nekem energetskem sistemu je v nasprotju z ekonomskimi modeli dejansko nezaželeno, saj pomeni, da v tem sistemu ne obstajajo razlike med energijskimi ravnmi, kar pomeni, da sistem ne premore potencialno uporabne energije za delo. Zemlja kot delno zaprt entropični sistem si z ostalim vesoljem, če odmislimo sem ter tja kakšen meteorit, ne izmenjuje mase, temveč le energijo. Sončeva energija je tista energijska »subvencija«, ki omogoča življenje

na našem planetu. Za časovni horizont navadnega človeka imamo v Soncu neskončen energetski vir, medtem ko so naši preostali resursi zaradi le delne odprtosti našega entropičnega sistema omejeni – sistem namreč ne pridobiva na masi. Človeške družbe so organizirane in usmerjene h konverziji razpoložljive energije iz okolja v energijo, ki zagotavlja življenje njihovih posameznih članov. Nobelov nagrajenec kemik Frederick Soddy je takole opisal pomembnost zakonov termodinamike na delovanje družbe: »... da naj bi v končni fazi kontrolirali vzpon in padec političnih sistemov, svobodo ali podrejenost narodov, določali naj bi alokacijo trgovanja in industrije, predstavljali naj bi izvor bogastva in revščine ter določali splošno blaginjo človeštva« (Rifkin, 2009, str. 29).

Zanimivo je naslednje dejstvo: vsaka oblika življenja predstavlja termodinamično **neravnotežje** ali disekvilibrij, smrt pa po drugi strani predstavlja termodinamično ravnotežje. Po Nobelovem nagrajencu fiziku Erwinu Schroedingerju se organizem »prehranjuje« z negativno entropijo; ves čas srka vase »urejenost« iz sistema. Filozof ter matematik Bertrand Russel isto stvar ubesedi malce drugače: »Vsako živo bitje je neke vrste imperialist, ki skuša prenesti kar največ svojega okolja nase ter na svojo seme (potomstvo).« V praksi smo vsi plenilci in pri tem procesu se od 80 do 90 % energije izgubi kot toplota v okolju, zato je najbrž iluzorno pričakovati od družbenih sistemov, da bi se obnašali drugače. V primeru Rima je Russelov citat o vsakem živem bitju kot imperialistu nad svojo okolico zelo na mestu. A Rim ni prvi primer propadle civilizacije, ki se je ujela v počasno, a gotovo termodinamično past, podobna usoda je zajela svoj čas zelo uspešne namakalne civilizacije ob velikih rekah.

V Mezopotamiji se je na primer zaradi procesa salinizacije otežil proces kalivosti in rastlinam je bila otežena absorpcija vode in hranil. Arheologi predvidevajo, da je imel današnji južni Irak probleme s salinizacijo v obdobju med 2400 pr. Kr. in 1700 pr. Kr. Osrednji Irak je doživel enake probleme z zamikom, in sicer naj bi salinizacija postala problematična nekje v obdobju med 1300 in 900 pr. Kr. Proces salinizacije je prisilil kmete, da so s časom vedno bolj nadomeščali pšenico s ječmenom, kar velja še zlasti za južni Irak, kjer je do približno 1700 pr. Kr. pšenica praktično izginila. Kar je za moderne opazovalce morda še zanimivejše, so padajoči povprečni kmetijski donosi. V mestu Girsu so po zapisih v treh stoletjih med letoma 2400 in 2100 pr. Kr. povprečni kmetijski donosi padli z 2.357 litrov na hektar na borih 1.460 litrov na hektar. Podobno velja za bližnje mesto Larsa, kjer je bil padec še bolj očiten; povprečen donos je bil komaj 897 litrov na hektar (Rifkin, 2009, str. 222). Mestne državice preprosto niso imele več dovolj energije za nadaljevanje urbanega obstoja, posledični politični konflikti in propad teh mestnih državic pa lahko najbrž povežemo predvsem s padajočimi donosi v kmetijstvu. V reviji Science sta pred dobrega pol stoletja o povezavi med salinizacijo ter propadom sumerskih državic Thorkild Jacobsen in Robert M. Adams iz univerze v Chicagu povedala naslednje: *»Probably there is no historical event of this magnitude for which a single explanation is adequate, but that growing soil salinity played an important part in the breakup of Sumerian civilization seems beyond question.«* Na tem mestu velja dodati, da so podobno usodo kot sumerske mestne državice delile tudi druge civilizacije, katerih gospodarstvo je temeljilo na irigaciji. Tako naj bi salinizacija opustošila povprečne kmetijske donose pred približno štirimi tisočletji v dolini Inda. Arheologi naj bi salinizaciji (tj. v konkretni manifestaciji naraščajoče entropije) pripisovali tudi vlogo krvnika velike majevske civilizacije, za katero šolski učbeniki

ne vedo povedati nič drugega kot to, da je nekega dne skrivnostno propadla (Rikin, 2009, str. 223).

Vprašanje je, koliko se lahko neka civilizacija, ki je zgrajena okoli določenih gospodarskih vzorcev, sploh lahko transformira in nekako ukani zakone termodinamike. Če smo vsi imperialisti, ali ni potemtakem edino prav, da si skušamo vsi po vrsti ustvariti kar največji možni osebni imperij? Sam tega ne verjamem, vsaj ne, če to tezo pripeljemo do ekstremov – ravno samoomejevanje pomeni dobro gospodarjenje in daje upanje za morebitno (v končni fazi le začasno) ukano zloveščih termodinamičnih zakonov. V tem poglavju sem skušal prikazati, kako lahko družbena struktura postane cilj gospodarskega sistema in kako se v takšnem sistemu ne gospodari po načelih dobrega, vestnega in v prihodnost zazrtega gospodarja, temveč je cel sistem fokusiran v svojo perpetuacijo – v perpetuacijo družbenega stanja, družbenih odnosov. Takšen gospodarski sistem postaja s stališča gospodarjenja nad resursi vedno manj učinkovit. Ker je uporabnih resursov (tudi človeških) sčasoma vedno manj, se morajo po logiki stvari povečati pritiski na preostale resurse, kar pa celoten problem le še poveča. Sčasoma mora tak sistem, ki je tako kot vsako življenje rojen v desikvilibriju, umreti. Latifundizacija svetovnih resursov se dogaja tudi danes. Zasebne delniške družbe jemljejo za cela stoletja v najem skoraj cele države. Najbolj znan je poskus Daewooja, da bi najel 3,2 milijona akrov zemljišč na Madagaskarju za dobrih 99 let (The Breadbasket of South Korea: Madagascar, 2011). Lačen Madagaskar bo tako služil z izvozom hrane, da bo lahko, ironično, uvažal hrano. Velika podjetja⁵⁴, ki so bila do pred kratkim proizvajalci pesticidov, so z genskim inženiringom dosegla, da semena vzdržijo še večjo količino pesticidov tega istega proizvajalca. Kot da to ne bi bilo dovolj, je ta isti proizvajalec reprogramiral semena tako, da po enem letu naredijo »samomor« in kmet, ki živi od državnih subvencij in mora že tako ves svoj zaslužek uporabiti za stroje, je prisiljen vsako leto na novo kupiti seme od tega istega proizvajalca (The Future of Food. A documentary by Deborah Koons Garcia, 2011). Vložek naftnih derivatov na hektar zemlje pa mora naraščati, kajti intenzivna raba zemlje zahteva večji vložek energije, saj brez nje ni življenja. Podatki za proizvodnjo koruze v ZDA so na tem mestu zelo opisni za trenutno situacijo v kmetijstvu. V letih med 1910 in 1983 je povprečen pridelek koruze zrasel za 346 %. Poraba energije je v tem istem časovnem obdobju zrastle za 810 %, kar nadvse očitno pokaže, da je naša trenutna pridelava hrane tako uspešna izključno zavoljo dejstva, da uporabljamo pri njeni proizvodnji tako zelo veliko vložkov (McKibben, 2009, str. 64). A nafta ni večna, kar pomeni, da brez novih energijskih subvencij tudi naš način življenja ne bo večen. Zgoraj opisani način delovanja modernih veleketij ni racionalen, še več, zgornji aranžma predstavlja v resnici »hudičevo seme«, tako nenaraven in bizaren konstrukt, da nam mora biti jasno, kakšne bodo posledice. Z vidika termodinamike je zgornja ureditev naravnost butalska, znotraj kapitalizma pa na svetovnih borzah takšna podjetja kujejo v nebo. Ko nastane prevelika diskrepanca med družbo in naravo, kjer ena nagrajuje neke vrste vedenje, druga spet drugo, potem mora priti tako ali drugače do razrešitve te diskrepance. Vidimo tudi, kako sam obstoj tehničnega znanja v družbi ni vedno dovolj za dobro gospodarjenje, kajti vprašanje je, kam takšno znanje usmerimo. Rešitve tega problema ne gre

⁵⁴ Konsolidacija prehranske branže postaja nadvse očitna. Takole je opisal stanje v industriji bivši predstavnik višjega menedžmenta v Monsanto, največjem proizvajalcu »samomorilskih« semen: »*What you are seeing is not just a consolidation of seed companies, it's really a consolidation of the entire food chain.*« (McKibben, 2009, str. 53)

iskati v delovanju trgov, temveč v pravilni zakonodaji. Takšna zakonodaja bo v trenutnem sistemu sprejeta le ob koncentrirani akciji civilnih iniciativ. Takšno pobudo lahko sprejmejo le državljani, ki postavijo okvire delovanja trgov in akterjem na teh istih trgih. Verjeti, da bi lahko potrošnik pripeljal do sprememb v tem specifičnem primeru, je iluzorno, kajti sama vloga potrošnje je, da otopi naše čute in nas odvrne od političnega spreminjanja sistema – potrošnja je namreč del *modusa operandi* obstoječe in ne neke alternativne ureditve. Potrošnik je v takšnem primeru ravno toliko pripraven, kot bi bilo pri hipotetični uvedbi demokracije v starem Rimu pripravno na svoji strani imeti plebejca, ki je kruh, pije vino v Koloseju in navija za svojega favorita. Morebiti mora vsako civilizacijo dočakati njena entropična smrt, a to še ne pomeni, da za časa njenega življenja ne moremo storiti ničesar, kar bi vplivalo na življenje te družbene tvorbe. Konec koncev se vsak izmed nas zaveda, da bo prej ali slej umrl, a to še ne pomeni, da zaradi tega kar obupamo nad življenjem – narobe, vsakdo izmed nas hoče živeti čim dlje (kar ironično najbrž še bolj povečuje entropijo). V končni fazi pa ne verjamem, da moramo biti le pasivni udeleženci neke igre, ki ima pravila v nasprotju z našo naravo. Namesto da bi ideologija ekonomskega liberalizma osvobodila človeka, ga omejuje. Izkaže pa se tudi, da temelji na napačnih predpostavkah o človeški naravi.

4 Ideologija našega časa in vprašanje človeške narave

V osrčju moderne ekonomike biva poenostavljen pogled na človekovo naravo, ki izhaja še iz 18. stoletja iz razmišljanj takratnih utilitaristov⁵⁵. Marginalistična revolucija v 19. stoletju je te preproste modele človeške narave posvojila, kajti brez teh preprostih predpostavk bi bila formalizacija (v smislu matematiziranja ekonomije) nemogoča. Večja formalizacija zahteva preprostost osnovnih predpostavk, kar samo po sebi ni narobe, od specifične vede pa je odvisno, ali je takšen pristop na mestu. Če se ekonomika opira na hiperracionalni model *homo economicusa*, pa je paradoksalno, kako so vse sile modernih gospodarstev vprežene v izkoriščanje potencialov neracionalne človeške narave, ki jo personificira vseprisotni duh potrošništva. Razlika med potrošnikom in ekonomskim človekom bi bila na prvi pogled težko večja, kar bi posledično pomenilo, da obstaja tudi velika diskrepanca med gospodarsko realnostjo in ekonomsko teorijo (dva modela s popolnoma različnima pogledoma na človeško naravo).

Problem potrošnika, kot ga razumemo ekonomisti, je že v sami ideji, da naj bi potrošnik zasledoval svojo koristnost. Campbell (1987, str. 60) v svojem delu Romantična etika in duh modernega potrošništva lepo obrazloži razliko med potrebo in zadovoljstvom (utilitaristični okvir razmišljanja) ter med željami in užitki, ki zaznamujejo *hedonizem*. Naše potrebe niso neskončne, temveč jih lahko morda celo objektivno določimo. Za razliko od tega so naše želje

⁵⁵ Širši izvor racionalizma gre seveda iskati pri Descartesu, ki je imel podobno nagnjenost kot ekonomisti, da je skušal na vsak način obstoječo realnost (med drugim tudi družbeno) prikazati kot racionalno. Njegova metoda pa ni bila eksperimentalna, temveč povsem abstraktna in deduktivno-logična. Med drugim je namreč trdil, da je bela svetloba edina pristna, iz katere se ustvarijo vse druge barve. Za to trditev ni imel nobene eksperimentalne podlage in kar je še več, izkazala se je za napačno. Newton je dokazal, da je bela svetloba v resnici sestavljena, in ne, kot je brez eksperimenta trdil Descartes, osnovna svetloba (Turner et al., 2004).

neskončne in kot take nezadovoljive; če se jim prepustimo v popolnosti, lahko našo pot označimo celo kot pot nezadovoljstva. Kajti vsak impulz, ki na začetku sicer zbuja ugodje, postane sčasoma nezanimiv in rodijo se nove želje ter hrepenenja. S prvimi civilizacijami se je zgodila družbena delitev dela in tradicionalni hedonizem je bil rezerviran le za tiste na samem vrhu družbene lestvice – hedonizem v tej obliki brez družbenih razlik ne bi mogel obstajati (Campbell, 1987, str. 65). Moderni hedonizem pa naj bi po drugi strani temeljil na »despotizmu nad samim seboj«. Človek naj bi bil despot nad binarno dvojico samodiscipline (produksijska stran gospodarstva) in čustvene iracionalnosti pri naši potrošnji. Dolge in dolgočasne delavnike, zaznamovane z odpovedovanjem, mora uravnovesiti nasprotna sila impulzov, hitrih, neracionalnih odločitev, ki naj bi temeljile na naših notranjih čustvih. Ali drugače povedano, če hočemo biti srečni, moramo biti najprej nesrečni. Z ideologijo posameznika se oba ekstrema človeške eksistence poglobljata, uspešni pripadniki naše družbe delajo cele dneve in njihova potrošnja mora opravičiti njihovo vedno večjo stopnjo odrekanja. Obenem pa bi si drznil trditi, da tudi moderni hedonizem v svoji osnovi še vseeno temelji na globokih družbenih delitvah, saj se te ne manjšajo. Moderna tehnologija, ki jo lahko razumemo kot neke vrste nadomestek za pripovedovalko iz 1001 noči, pa vseeno temelji na (pre)poceni surovinah, na izkoriščanju poceni delovne sile, torej obstaja tudi moderni hedonizem znotraj enakih okvirov kot njegov tradicionalni brat za časa Šeherezade.

Navidezno nasprotje med potrošnikom in ekonomskim človekom iz teoretičnih modelov neoklasične ekonomike je v resnici zelo preprosto obrazložljivo. Predpostavka ekonomske racionalnosti je zelo omejena predpostavka racionalnosti in s tem ne namigujem na očitno nerealne predpostavke o popolni informiranosti vsakega ekonomskega agenta. Potrošnik ima morda resnično neracionalne želje (sicer pa želje že po definiciji niso racionalne), a to ni pomembno, pomembno je, da potrošnik te želje zasleduje kar se da učinkovito. Svoj dohodek mora kar najbolje razdeliti, da bi zadovoljil kar največ svojih želja s kar najmanj sredstvi. Po tej logiki naj bi potrošnik dosegel srečo. Funkcija koristnosti je zaradi tega med ekonomisti znana tudi kot funkcija sreče. Seveda so vsi ti optimizacijski izračuni narejeni na hitro, v naših glavah, morebiti celo podzavestno, a to ekonomistov ne moti, zanje je pomembno, da so odkrili mehanizem, ki po njihovem mnenju ne le dobro opiše človeka, temveč predstavlja obenem tudi idealni model človeka. Neracionalne sile, ki jih predstavljajo naše preference, pa ekonomistov ne zanimajo, te so dane eksogeno in homo economicus se jim lahko samo prilagaja.

A resničnost je bolj kompleksna, naše preference niso eksogene, temveč endogene, nanje lahko vplivamo in tudi vplivamo. Produkcijske sile v praksi prek marketinga vsakodnevno vplivajo na naše preference, obstoječe, a nezadovoljene preference seveda pomenijo nezadovoljstvo, ki ga je treba potešiti s potrošnjo. Problem apologetike takšnega sistema je dobro obrazložil Galbraith: »Proizvodnje ne moremo zagovarjati na podlagi zadovoljevanja naših želja, če je ta ista proizvodnja ustvarila naše želje« (Campbell, 1987, str. 42). Na tem mestu velja omeniti še vebenovsko potrošnjo, ki je (vsaj deloma) namenjena diferenciaciji, tj. prikazu razlik v dohodku ali splošnem bogastvu, ki se morajo manifestirati v odvečni potrošnji. Skratka, potrošnjo lahko obenem interpretiramo tudi kot igro z ničelno vsoto, saj obstajajo na trgu določeni proizvodi, katerih namen je zbuhati zavist pri tistih, ki si teh dobrin ne morejo privoščiti, še več, celo vrednost teh dobrin sloni na tej isti lastnosti. Potrošništvo tako omogoča in deloma celo cveti na

tej relativni primerjavi med različnimi posamezniki, kjer njihove želje niso absolutne, saj ne temeljijo na zadovoljitvi lastnih potreb, temveč predstavljajo prikrito tekmovanje. Če ljudje resnično iščemo samo srečo, potem gre za primer zgrešene optimizacije, če pa ni tako, potem je nekaj narobe z idejo ekonomskega človeka.

Delitev na ekonomskega človeka in na potrošnika me je dolgo časa begala, saj se na fakulteti učiš o prvem, omenjaš drugega, a ga enačiš s prvim, obenem pa vidiš, kako pri potrošnikih ni ne duha ne sluha o hiperracionalnosti. Vse skupaj postane jasno v širšem družbenem kontekstu. Čeprav neoklasična ekonomika trdi, da je ključ do razumevanja gospodarstva na strani proizvodnje, pa imajo podjetniki večje probleme kot s samo proizvodnjo v končni fazi s prodajo svojih proizvodov. Na začetku 20. stoletja je velike ameriške korporacije najbolj strašilo dejstvo, da za njihove proizvode ne bi bilo trga. A korporacije so imele srečo, zgodila se je prva svetovna vojna, v katero je ameriško ljudstvo le nehote odkorakalo, pri njihovem odločanju pa jim je v veliki meri pomagala množična propaganda (Curtis, 2002). Eden izmed glavnih propagandistov je bil Eddie Bernays, nečak Sigmunda Freuda, katerega teorije je Bernays rade volje uporabil. Tako se je rodil PR (propaganda je zvenela preveč vojaško) in tako je dvojico potrebe-zadovoljstvo zamenjala dvojica želje-užitek, potrošnik pa je v tem novem svetu dobil tudi povsem novo, politično vlogo.

Vloga potrošnika je postala nekakšna protiutež vlogi državljana, tj. vlogi volivca v splošni demokratični družbi. Gospodarska elita je tako uporabljala PR in marketing, ki sta že od nekdaj večinoma temeljila na najnovejših odkritjih raznih psiholoških struj. Izumitelj PR Eddie Bernays je s svojim stricem Sigmundom gojil dokaj pesimističen pogled na človeško naravo. Verjel je v obstoj podzavesti, ki naj bi predstavljala ocean, nasproti temu oceanu naših upov in želja pa naj bi bila zavest le majhen zamašek, ki plava na tem velikem oceanu (Curtis, 2002). V tem smislu se homo economicus lepo prilega v celoten miselni okvir Freudove psihologije, saj racionalni ekonomski osebek v tem velikem oceanu igra le vlogo dobrega pomorščaka, ki se prilagaja sovražnim elementom. Freudovi pogledi na človeka so se lepo prilagajali času in prostoru – ameriški proizvajalci so namreč potrebovali transformacijo jenkijevske utilitaristične mentalitete v neracionalni hedonizem. A takšen pogled ni imel posledic le za podjetnike, temveč za celotno družbo. Predstava o neracionalnem človeku, ki mu vladajo primalne sile, je bila odličen izgovor za omejevanje demokracije. Primalne sile je bilo treba obrzdati, potrošnja pa je bila način, kako pasivizirati državljane in jih spremeniti v docilne potrošnike. Predsednik Hoover je svoje sodržavljane označil za »constantly moving happiness machines« (Curtis, 2002). Državljan je politično aktivna oseba, ki se zaveda svojega okolja in je aktivni član družbe. Potrošnik lahko svojo svobodo izraža samo skozi potrošnjo, vse ostale svoboščine ga niti ne zanimajo preveč. Z vidika politikov in poslovnežev je preobrazba aktivnih državljanov v pasivne potrošnike idealen razplet dogodkov. Takšni posamezniki imajo namreč občutek svobode in moči odločanja, ne da bi odločilno spreminjali delovanje celotnega družbenega sistema. Stuart Ewen, zgodovinar PR, je lepo obrazložil, zakaj potrošnik predstavlja pasivno silo: »*It's not that the people are in charge, but the people's desires's are in charge*« (Curtis, 2002). Slednje, se pravi človeške želje pa se lahko predvidijo, lahko se vodijo in upravljajo, v končni fazi se lahko celo ustvarijo. Problem je, da se propaganda ne omejuje le na naše preference v zvezi z blagom in storitvami,

temveč se prelije tudi na širše družbenopolitično območje ter tako ustvarja mite, tradicionalne modrosti, ki spodbujajo status quo in omejujejo prihodnji razvoj naše cele vrste.

Trgi so bili sposobni inkorporirati vase celo vedno bolj naraščajočo neodvisnost posameznih potrošnikov. Ta neodvisnost se je sprva kazala kot deviantnost (včasih celo politična). Podjetja so bila sprva neprijetno šokirana nad razvojem dogodkov, kajti ti novi individumi niso hoteli voziti avta s tekočega traku, temveč so iskali prek proizvodov neko diferenciacijo – hoteli so biti unikatni in svojo unikatnost so hoteli izraziti prek potrošnje. V končni fazi se je ta želja po proizvodih »custom made« izkazala kot odličen katalizator še večje potrošnje, ki je zavoľjo specifičnosti posameznih trgov dovoljevala tudi večje marže. Tako se je sprva devianten proces lepo razrešil, ne da bi se zgodile kakršne koli resnične politične spremembe. Ker so tržniki uspešno identificirali te spremembe v potrošniškem obnašanju, so se podjetja lahko odzvala in potrošnja je predstavljala platformo za razkazovanje svoje unikatnosti.

Ideja, da lahko trgi zadovoljijo praktično vsako posameznikovo željo, se je sčasoma prelila tudi v politiko. Politiki leveice na zahodu so se v 90. letih odločili za tržno demokracijo, opustili so svoje korenine, ki so temeljile na razrednem boju, in tako kot njihovi kolegi na desnici so verjeli, da trgi lahko zadovoljijo vse potrebe človeštva. V knjigi *Twilight of Sovereignty* je tedanji direktor Citycorpa Walter Wriston predvidel nastop tržne demokracije, kjer bodo trgi prevzeli odgovornost vodenja družbe stran od politikov. »Trgi,« je dejal, »so edine prave glasovalne naprave in če jih ne bo omejevala politika in regulacija, bodo resnično lahko izražali preference ljudi« (Curtis, 2007). Takšno videnje tako posameznika kot družbe in politike je postalo sprejeto kot univerzalno resnično, postalo je ideologija naše dobe. Ta omejena tržna svoboda izhaja iz idej Isaaha Berlina, oxfordskega misleca, ki je takšne vrste omejeno svobodo poimenoval negativna svoboda. Ustvarjena je bila kot ideal napram pozitivni svobodi, ki naj bi po Berlinovem mnenju vedno predstavljala neki ideal, za katerega postane vredno storiti kar koli. Po njegovem mnenju so se ravno zaradi tega razloga vse revolucije končale krvavo, kajti če cilj opravičuje vsa sredstva, potem je razumljivo, da se za takšen cilj tudi ubija. Ironično je, da se je s tem, ko je negativna svoboda de facto postala ideologija našega časa, spremenila njena narava – postala je pozitivna svoboda⁵⁶.

A vendarle vsi niso prepričani, da je usoda človeštva samo pasivna potrošnja in da je človeška narava neracionalna. Kajti to so vse predpostavke današnje ideologije. Človek je neracionalen in omejena racionalnost homo economicusa je le naša zavest, ki služi našim podzavestnim željam in nič več kot to. Potrošnja skrbi, da naša podzavest vegetira, da je zadovoljena in tako se ne ubadamo z ničemer drugim kot z zasledovanjem ciljev »constantly moving happiness machines«. Tako imamo na eni strani človeka, ki ga personificirata homo economicus in moderni potrošnik, na videz nasprotujoči ideji človeka, ki se združita v ordealu potrošnje. A ta dva pogleda ne predstavljata celotne zgodbe. Biologi so našo vrsto poimenovali *homo sapiens* in

⁵⁶ Negativna svoboda je sama postala končna rešitev, rešitev vseh rešitev in zatorej je edino logično, da se za takšen ultimativen odgovor lahko uporabijo kakršna koli sredstva. S tem pa negativna svoboda ni več to, kar si je Isaaah Berlin predstavljal, temveč je le temna in dolgočasna verzija pozitivne svobode. Zaradi pritiskov teh resnično preprostih idealov v obliki mehkega in trdega imperializma (šokterapije, vojne) so se na svetu prebudile reakcionarne sile, ki ljudem ponujajo več kot le preprost obstoj osamljenega potrošnika. Od nacionalizma v Rusiji do radikalnega islamizma reakcionarne sile obljublajo ljudem drugačne ideale. Varnost, dostojanstvo in predvsem pomen, ki gre prek njihovih posameznih, osamljenih življenj (Curtis, 2007).

če smo ljudje res *razmišljujoči*, zakaj bi bili potem naši cilji enaki kateri koli drugi vrsti iz živalskega kraljestva⁵⁷? Robert Reich, ekonomist in bivši sekretar za delo pod predsednikom Clintonom, lepo loči oba obraza človeške duše in obrazloži, zakaj človek ne more biti le ekonomski človek in zakaj politike ne morejo zamenjati trgi. »Če verjamemo v freudijansko naravo človeka, kjer je človek le skupek emocij, potem lahko tem potrebam resnično služijo le trgi in politika je potemtakem resnično odvečna,« pravi in nato doda, kako politika, ki se je začela obnašati tako kot gospodarski subjekt (v smislu zadovoljevanja neracionalnih in včasih celo smešnih emocij), mora imeti neko drugačno vlogo. Po njegovem mora biti politika več kot le služenje človeškim potrebam, politika mora angažirati ljudi v racionalno diskusijo o tem, kaj je najbolje, temeljiti bi morala na *spoštovanju* naravne sposobnosti ljudi, da z racionalno debato pridemo do najboljše rešitve (Curtis, 2002). Moj koncept pravične cene temelji na enakih idealih, temelji na prepričanju, da člani družbe lahko spreminjamo družbo in da ni razloga, da bi se vsaka dobronamerna sprememba z naše strani sfižila, kot je predvideval Berlin (Curtis, 2007). On je namreč pod drobnogled vzel le najbolj krvave politične spremembe – revolucije, te pa se pogosto zgodijo ravno zaradi tega, ker je bil sistem nesposoben za mirno politično transformacijo pred nastopom revolucije. Kritike idej ekonomskega človeka in atomističnega pogleda na človeka, ki z vsakim svojim dejanjem skuša povečati le svojo koristnost, pa se izkažejo za napačne celo na najosnovnejši biološki ravni.

Leta 1996 je skupina znanstvenikov pod vodstvom Giacoma Rizzolattija objavila rezultate svoje raziskave, ki je povzročila cunami v znanstveni skupnosti. Svoje odkritje so poimenovali ogledalni nevroni⁵⁸. Ti nevroni dovoljujejo ljudem in nekaterim živalim, da se poistovetijo z mislimi in dejanji drugih. To predstavlja biološki dokaz povsem očitnega dejstva, da je človek družbena žival (Rifkin, 2009, str. 83). Znotraj tega poglavja je to odkritje biološki dokaz, ki izpodbija ključne predpostavke, na katerih temelji sebični atomistični *homo economicus*. To odkritje nekako potrjuje obstoj človeške skupnosti, kjer je celotno človeštvo povezano v velik enoten organizem z močnimi vezmi, ki jih morebiti ne vidimo, a so vseeno prisotne⁵⁹. Ti empatični nevroni poskrbijo, da ne le razumemo položaj sočloveka, temveč ga *čutimo*, in to enako, kot če bi sami doživljali njegovo situacijo – v naših mislih dejansko doživljamo specifično situacijo nekega drugega človeka. Ti nevroni omogočajo *empatijo*, njihovo odkritje pa pomeni, da nam empatija ni nekaj tujega in nenaravnega, temveč prav narobe, empatija in posledično altruizem sta del človeške narave. Veliko tega, koliko ti nevroni pridejo do izraza, pa je odvisno on naše vzgoje⁶⁰, geni konec koncev pomenijo potencial, ki se lahko uresniči ali pa tudi ne (Rifkin, 2009, str. 86).

Empatični nevroni predstavljajo potrditev nekaterih mnogo starejših razmišljanj o naravi ljudi in živali. V svojih poznejših delih (*The Descent of Man in Expression of Emotion in Man and*

⁵⁷ Racionalno optimizacijo svojih potreb imajo v svoji »trdi kodi« tako rekoč vse živalske vrste, četudi se morebiti niti ne zavedajo svojega obstoja in niso sposobne intelektualnega razmišljanja.

⁵⁸ Mirror neurons

⁵⁹ Če citiram slogan enega izmed večjih slovenskih podjetij: »Najmočnejše so tiste vezi, ki jih ne vidimo.

⁶⁰ Osebno se mi je zdel zanimiv primer dveh mladih slonov, ki sta podivjala v nekem rezervatu. Pomirila sta se šele, ko so v rezervat vrnili enega izmed starejših samcev, da jima je predal naprej svoje vzorce (Rifkin, 2009, str. 87). Tu vidimo velik pomen vzgoje, ki lahko določene naravne danosti spodbudi ali pa zatire. Vzgoja je del *narave*, kar v praksi pomeni, da nam je narava vgradila kapaciteto za samooblikovanje. Ni razloga, da to ne bi veljalo tudi za celotno družbo.

Animals) je Darwin pisal o tej drugi plati naše narave. V družbenih znanostih je Darwin znan kot zagovornik konkurence, še več, njegovo evolucijo razumemo kot izključno boj za preživetje, kjer najmočnejši preživijo in kjer ostali odmrejo, s tem izginejo tudi njihovi neuspešni geni in vrsta preživi. A Darwinovi pogledi nikoli niso bili tako ekstremni in »socialno darwinistični«, kot se opisujejo v učbenikih še dandanes⁶¹. Darwin je v poznejšem obdobju opazal, kako se živali (tudi različnih vrst) med seboj spoprijateljijo in igrajo. Darwin opisuje igro psa in gospodarja, kjer se pes igra s svojim gospodarjem in očitno uživa, če mu nagaja, ker razume gospodarjeve občutke in reakcije (pes ima torej teorijo uma, zaveda se lastnega obstoja in obstoja drugih). Darwin pride celo do spoznanja, da so za uspeh določene vrste enako kot konkurenca pomembni tudi sodelovanje, simbioza in recipročnost, kajti tudi najmočnejši tvorijo vezi s svojimi sovrstniki (Rifkin, 2009, str. 91). Človek je tako kooperativna kot kompetitivna žival (Rifkin, 2009, str. 128). Takšna dognanja predstavljajo nasprotje dogmatskim pogledom o človeški naravi. Slednja ni tako preprosta, kot govorijo predpostavke preprostih ekonomskih modelov, kjer so predpostavke selektivno izbrane, da ti modeli smiselno delujejo. Darwinova spoznanja skupaj z najnovejšimi dognanji na področju biologije morajo pripeljati do reevaluacije ekonomike. Seveda se lahko zadeve lotimo tudi z obratnega vidika: človeka lahko prilagodimo tem modelom in njihovim predpostavkam, tako da postane predvidljiv in obvladljiv.

Zaključek

Naloga je vseskozi jadrjala med dvojico ekonomske teorije in gospodarske realnosti. Vprašanje metodologije, predvsem metodološkega individualizma, je bilo postavljeno v novo luč, kjer je bil moj namen pokazati omejitve, ki jih metodološki individualizem prinaša s seboj. Pravična cena iz tretjega poglavja v resnici predstavlja emancipacijo družbenega človeka, ki ni le hedonistični samozadovoljujoči stroj, temveč ima prostor v družbi in je družbeno racionalen. V svojih odločitvah se zaveda širših posledic in kot tak ima potencial tako za doseganje drugačnih, alternativnih družbenih optimumov, kot le tistih, ki mu jih pripisuje omejeni racionalizem *homo economicusa*. Omejeni racionalizem predstavlja racionalizem, ki to ni, kajti sloni na freudovskih idejah o podzavestnem neracionalnem človeku. Slednjega je treba omejiti na izključno tržno udejstvovanje ravno zaradi njegove neracionalnosti. V tem smislu se pogledi ekonomistov o ljudeh niso spremenili vse od srednjega veka, ko je bilo razširjeno prepričanje, da smo vsi ljudje grešniki in naše trpljenje naj bi bilo potemtakem povsem na mestu.

Morebiti se bo komu zazdelo, da je naloga postavila politično sfero nad ekonomsko, a to ni bilo storjeno namensko. Skozi celoten prvi del naloge sem skušal bralcu prikazati pomen in vpliv politike (ali če hočete družbe kot celote) in nasploh vse netržne, npr. institucionalne vplive, ki se jim trgi prilagajajo. Naloga razume institucije kot endogene in zatorej spremenljive, in ker so spremenljive, so spremenljivi tudi trgi in v končni fazi cene, ki tako predstavljajo informacijo ne le o trgih, temveč o širših družbenih razmerjih. Endogenosti predvsem formalnih institucij se poslovneži in velika podjetja dobro zavedajo, medtem ko moderna ekonomika o teh vplivih

⁶¹ Izumitelj socialnega darwinizma je bil Herbert Spencer, ki je precej prilagodil Darwinovo teorijo, da bi se skladala z njegovimi pogledi na človeško družbo (Rifkin, 2009, str. 91).

sploh ne razpravlja. Takšen pogled seveda ne predstavlja konsenza in veliki ekonomisti preteklosti, kot npr. Kenneth Galbraith, so se postavili na nasprotni breg takšnega, v osnovi poenostavljenega in izkrivljenega razumevanja ekonomske vede. »*Economics divorced from consideration of the exercise of power is without meaning and certainly without relevance*,« obrazloži svoje poglede na ekonomijo Galbraith (Lovett et al., 2004, str. 124). Formalistična ekonomika se tako lahko interpretira kot orwellovsko orodje zamegljevanja resnice in ne kot veda razsvetljevanja. V prvem poglavju sem skušal obrazložiti splošen kapitalistični razvojni vzorec z namenom, da bi prikazal dinamičnost gospodarskih procesov, ki stojijo za nastankom kapitalizma in za bogastvom narodov. Drugo poglavje je neke vrste »*Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*«, spisano dve stoletji po Adamu Smithu. V takšnem dinamičnem sistemu ima po mojem mnenju vsakršna statična analiza zelo majhno praktično vrednost in je prej zavajajoča kot ne. Usoda človeštva mi ni znana, a disciplina moderne znanosti ne temelji le na miselnih konstruktih, temveč tudi na empiriji, ki pa je v ekonomiji otežena (uporabljajo se nadomestki, kot npr. zgodovinska analiza, ekonometrija). Zdi se, da ekonomika nadaljuje s kartezijsko tradicijo racionalizma, ki je ločena od objektivne realnosti in se dogaja le na podlagi logično-deduktivne metode. Newton je osvobodil naravoslovne znanosti primeža kartezijanizma in izključno abstraktne racionalnosti, ko je z eksperimentom dokazal, da se je Descartes motil o tem, katera svetloba je osnovna in katera je sestavljena – podobne osvoboditve ekonomska veda do danes ni doživela (Turner et al., 2007). Tako so vsi napor večine briljantnih ekonomistov usmerjeni v dokazovanje perfektnosti sveta, v katerem živimo, tako kot je skušal Descartes prikazati Boga v vlogi ultimativnega urarja, stvaritelja racionalnega in zatorej povsem pravilnega sveta. Takšen sistem je po naravi determinističen, precej statičen (ne ukvarja se z genezo, temveč jo preprosto vzame kot dano) in v končni fazi je to svet izjemno omejene svobode, kjer lahko osebek manevrira le znotraj »peskovnika« (v našem primeru je to trg), kajti to je eksistenca, ki nam je bila namenjena s strani vsemogočnega urarja. Obenem pa gre pri takšnem razmišljanju tudi za implicitno apologetiko stanja v družbi, razmerij med ljudmi in razmerij ljudi z naravo – zagovarjanje *statusa quo* torej. Moja naloga temelji na nasprotnem gledanju, ki emancipira človeka, ga sprosti spon determinizma in temelji na pristni racionalnosti, kjer se ljudje zavedamo lastne moči in potenciala, da spremenimo naša življenja na boljše⁶². To je vera v obstoj racionalnosti, ki nam je ekonomika kljub vsemu govoričenju o racionalnosti ne pripisuje. Širša racionalnost temelji na ideji, da obstajajo alternativni kanali trgov in alternativni načini izražanja kot samo potrošnja. Družbena dinamika ni določena znotraj statične paradigme ekonomike, ki le bežno opisuje trenutno stanje (in še to ne popolnoma zadovoljivo), temveč je za resnično dinamiko treba poseči izven atomističnega pogleda na osamljenega potrošnika in se postaviti v vlogo državljana in predvsem v vlogo *razmišljujočega človeka*. Ekonomika zahteva, da se razmišljujoči človek v svojem izražanju in udejstvovanju omeji le na povsem specifično (tržno) domeno. Gre potemtakem za zahtevo po miselni samocenzuri, ki pa je že v sami osnovi skregana z idejo o razmišljujočem človeku, saj je

⁶² S tem ne trdim, da je vsak poskus tako osebnih kot družbenih sprememb uspešen. Narobe, obstaja le potencial za uspešna podvzeta, pa naj bo govora o posamezniku ali družbi. Seveda obstaja najbrž enako verjeten (ali pa vsaj verjeten) potencial, da naši poskusi splavajo po vodi. Ampak s tem nismo povedali nič novega, kajti vsaka investicija nosi s seboj verjetnost neuspeha, a se zaradi obstoja verjetnosti neuspeha ne vdamo, še preden bi investicijo izvedli. Po tej logiki ne bi nikoli prišlo do kakršnih koli investicij. Še celo uspešne investicije so lahko čez čas označene kot neuspešne.

samocenzura že po definiciji antiteza razmišljanju. Bitje takšnega sveta je k potrošnji nagnjeni homo economicus. A to je le ideološko bitje, to je bitje, ki je bilo ustvarjeno, da bi poskrbelo za družbeni *status quo*, kar žal stori z omejevanjem človeškega (in družbenega) potenciala, predstavlja omejitev v obliki ideje in je živ dokaz Keynesovega prepričanja, da so na dolgi rok ideje glavna omejitev človeškega potenciala (Mokyr, 2010, str. 1).

Pravična cena posebej zgornje ideale *pristine racionalnosti*. Moj koncept pravične cene ima kaj malo opraviti z originalnimi srednjeveškimi idejami o pravični ceni in v resnici bi lahko rekli, da gre preprosto za »zunajtržne determinante« trgov in cen, kar bi zvenelo dosti bolj znanstveno. A verjamem, da je ravno formalizem zavoljo formalizma postal del problema ekonomike (ter posledično celotne družbe). Osnovna predpostavka naloge je, da specializirana družba ne more biti *poštena* v egalitarnem pomenu besede. Poštenost je lahko kvečjemu relativna (neegalitarna), kjer se družba zaveda lastne nepoštenosti in se zavestno trudi, da bi tendence k vedno večji nepoštenosti zatrla. Če hočemo neki problem rešiti, je treba najprej priznati njegov obstoj. Kot je obrazloženo že v sami nalogi, predstavlja pravična cena celovit pogled na družbo, kjer se trgi (tako blaga in dela kot tudi finančni trgi) prilagajajo idealom in pogledom o tem, kakšno družbo si predstavniki določene skupnosti želijo imeti. Trgi se razvijejo znotraj tega širšega institucionalnega okvira, ki je določen s strani ljudi, gre za odločitve, ki se jim lahko večinoma določi povsem natančen zgodovinski prostor in čas (so sledljive), in obenem gre za odločitve, ki (ko so sprejete) vplivajo na razvoj in moč trgov v določenem gospodarstvu. Ravno zavoljo tega dejstva je tako moteča neiskrenost trenutne ideologije (ki so ji med drugim podlegli tudi politiki), kjer se politične odločitve skušajo prikazati kot nepomembne in kjer za legitimacijo svojega obstoja politiki iščejo moč v terorističnih fantomih (Curtis, 2004). Idealna, morebiti utopična institucionalna ureditev poskrbi za poštenost tako trgov kot cen. Takšna ureditev ne nastane sama od sebe, temveč jo ustvarijo ljudje, tako kot trenutni globalni gospodarski sistem ni nastal sam od sebe in mora zatorej biti podvržen potencialnim kritikam in posledičnim reformam. Delna neenakost predstavlja osnovno predpostavko pravičnosti v tej nalogi, ker bi vsakršna drugačna predpostavka bila neiskrena do družbene realnosti ne le v kapitalizmu, temveč tudi v vseh preteklih »velikih« civilizacijah. Takšna pravičnost je lahko razumljena celo kot »poštena«, npr. s stališča stopnje vloženega truda, ki ni pri vseh članih družbe enaka. Na nas kot na družbi in na posameznikih sloni, da se trudimo te razlike obdržati v določenih normalnih okvirih (kot sta si sprva pravično ceno predstavljala Sombart in Weber), kajti (kot je bilo v nalogi prikazano) zgodovinsko gledano je prevelika socialna beda vodila do opustošenja narave in smrti velikih civilizacij.

Naloga implicitno temelji na ideji demokracije, kjer se lokalne skupnosti in države ne bojijo izkoristiti svoje suverenosti za poseg v strukturo svojih gospodarstev. Ideja pa je npr. v ZDA postala tudi praksa. Mesto Sedgwick Maine se je odločilo, da bo avtonomno pri proizvodnji mleka in mesa (Nežmah, 2011, str. 16). Veliko ameriških skupnosti se je na podoben način odločilo, da ne bodo medse spustile WalMarta, ker bi uničil lokalna storitvena podjetja (dokumentarec). Takšna dejanja bi veliko ekonomistov označilo kot netržno herezijo, sam pa ravno v takšnih dejanjih vidim pristno delovanje trgov, ki v obeh zgornjih primerih služijo ljudem in ne obratno. Morebiti bi prihod velikanske trgovinske verige izboljšal življenje potrošnika, a očitno se v nekaterih skupnostih zavedajo, da človek ni le potrošnik, temveč je

obenem tudi delavec, državljan, družinski človek, sosed itn., hkrati pa so se takšne skupnosti povsem »sebično« odločile, da obdržijo svoje službe in podjetja. Koncept pravične cene je le poosebitev zgoraj opisanih dejanj, ki so racionalna celo znotraj paradigme ekonomskega človeka, temeljijo namreč na sebičnih dejanjih prezervacije lokalne poslovne skupnosti in lokalnih služb. Naloga zagovarja pravico ljudi, da odločajo o tem, v katero smer se bo njihova družba razvijala, znotraj te usmeritve pa lahko veljajo vse prvotne ideje škotskih razsvetljencev z Adamom Smithom na čelu. Trgi so kot plastelin, lahko se izoblikujejo in omejujejo, znotraj tako izoblikovanih in omejenih trgov lahko govorimo o pravičnih cenah. Prek državljskega udejstvovanja lahko ljudje neposredno vplivajo na družbeno razdelitev bogastva in posledično na delovanje celotnega ekonomskega sistema.

Največjo institucionalno oviro nacionalni suverenosti in lokalnim odločitvam o delovanju gospodarstva na teh dveh ravneh predstavlja obstoječa svetovna finančna ureditev. Naš monetarni sistem temelji na bančnem dolgu, na katerega je treba plačati obresti (ne velja ljudska modrost, da za dolg najprej potrebujemo denar in šele nato lahko denar posodimo, situacija je obrnjena), ravno zavoljo obresti pa sistem spodbuja konkurenco in ne sodelovanje (Lietaer, 2001, str. 51). Ker človekova narava, kakor sem pokazal v zadnjem poglavju, ni samo tekmovalna (in je morda dosti manj tekmovalna, kot bi jo nekateri radi prikazali), predstavlja osrednja institucija moderne družbe – denar – le enega izmed več obrazov človeške duše. V jeziku ekonomike bi lahko rekli, da moderni denarni sistem ne izraža in celo zatira določene inherentne človeške preference. Nadalje je to sistem, ki zahteva perpetualno rast gospodarstev, kar je zavoljo eksponentnih stopenj rasti dolgoročno preprosto nevzdržno, kot sem skušal dokazovati v predzadnjem poglavju (Lietaer, 2001, str. 53). A v preteklosti so že obstajali uspešni (in tudi neuspešni) alternativni sistemi, o katerih bi v prihodnosti veljalo razmisliti.

Redkost denarja se manifestira na trgu dela kot redkost služb, kar pa ne pomeni, da dela v resnici primanjkuje (Lietaer, 2001, str. 127). Dela je toliko, kolikor si ga naredimo sami in vsaka odgovorna družba bi spodbujala delo⁶³. Alternativni eksperimenti na področju denarja pridejo večinoma za časa kriz, tako se ne smemo čuditi poskusu blagovnega denarja, ki se je rodil v nemškem rudarskem mestu Schwanenkirchen med obema svetovnima vojnama. Denar se je imenoval wara in njegova vrednost je izhajala iz inventarja rudnika. Da ne bi prišlo do kopičenja, kar je klasičen problem današnjega monetarnega sistema, je obstajal majhen ležarinski davek, ki je ljudi odvrčal od prekomernega kopičenja. Kasneje je waro prevzelo še okoli 2.000 drugih nemških podjetij in velikih korporacij. A leta 1931 je nemška vlada prepovedala ta eksperiment, kaj se je kasneje zgodilo z nemškim gospodarstvom (in državo), je znano vsem. Če nič drugega je zaradi te vladne odločitve propadel rudnik v mestu Schwanenkirchen (Lietaer, 2001, str. 151–152). Podoben »*freiwirtschaftowski*« eksperiment se je dogajal tudi v avstrijskem mestu Woergl in tako kot v Nemčiji so tudi tam eksperiment ukinile centralne oblasti, ki so, tega ne smemo pozabiti, precej vezane na trenutno monetarno ureditev. Čeprav resni ekonomisti o takšnih alternativah le malokdaj razglabljajo, pa se je avstrijski eksperiment zdel zelo zanimiv celo velikemu Irvinu Fisherju, ki je tak sistem predlagal za premagovanje Velike depresije v ZDA. »Pravilna aplikacija takšne valute bi končala depresijo v treh tednih!« je dejal Fisher tedanjemu podsekretarju ameriškega Treasuryja. V tem mišljenju Fisher ni bil sam, ampak v dobi

⁶³ Znotraj neoklasične paradigme delo pomeni potencialno boljše gospodarjenje z našimi resursi.

centralizacije je bil takšen pogled na reševanje problemov nesprejemljiv in nikoli implementiran (Lietaer, 2001, str. 157).

Prepričanje o pravilnosti in racionalnosti *statusa quo*, ki prežema celotno strukturo neoklasične ekonomike, predstavlja omejen pogled na človeka. V svojem formalizmu skuša pokazati svojo univerzalnost, ki jo lahko vzamemo z rezervo, kar sem skušal prikazati v poglavju Prvotna družba izobilja. Strinjal bi se s sklepom Adama Curtisa, da smo se kot družba in kot posamezniki ujeli v past, kjer vidimo smisel naših življenj v potrošnji in zasledovanju sebičnih ciljev, ki nas na koncu dneva ne osrečijo – še več, pripeljali so nas v stanje, kjer so se celotni narodi znašli na pomirjevalih (Curtis, 2007). Če smo resnično živeli v družbi izobilja in če smo, kot napovedujejo nekateri, na poti v ponovno družbo izobilja (Rifkin End of Work), potemtakem se moramo vprašati, zakaj vsa ta »martra«, zakaj teh deset tisoč let, ki so bila prepojena z znojem in krvjo, če je v naši naravi edinole zasledovanje ugodja. Mar bi ne bilo ugodneje (in racionalno) ostati v »maternici« prvotne družbe izobilja, mar ne predstavlja ravno takšna družba ideal ekonomskemu človeku? Rifkin (2009, str. 51) predstavi v svojem delu »The Emphatic Civilization« mišljenje, da človek generira vedno nove energetske režime v podporo vedno bolj kompliciranih družbenih oblik. Človek bi potemtakem imel ravno nasprotno naravo od *homo economicusa*, po tej logiki naj bi človeštvo hrepenelo po medsebojnem druženju in povezovanju ter v končni fazi tudi po medsebojnem tekmovanju. Naša pot vse od neolitika naprej ni bila le polna trpljenja, temveč je bila obenem tudi pot učenja in razumevanja. Zaradi napredka znanosti sedaj razumemo, kako deluje neki mnogo večji sistem, vesolje, pa vendar smo vanj šele komaj dodobra pomočili svoje prste. Materija človeštva skuša razumeti naravo materije univerzuma in s tem, ko se učimo o naravi okoli nas, se učimo o sebi. Ekonomika naj bi človeštvu omogočala, da to naredi kar najbolj racionalno in učinkovito. V nalogi sem skušal prikazati, da ni tako in da ekonomika plemenito človeško radovednost dejansko zatira.

Madžarski polihistor Mihael Polany pravi, da je človek:

»inovator, raziskovalec, ki se strastno zliva v eksistenco bližje realnosti« (Rifkin, 2009, str. 39).

Čeprav verjamem, da ima človek več obrazov, in lahko razumem, zakaj se zgornja ubeseditev marsikomu zdi nerealna, mi vendarle dovolite, da parafraziram ameriškega pisatelja Kurta Vonneguta, ki je pri kovanju te misli tudi sam menda parafraziral nekoga drugega (menda samega samcatega velikega Budo): »Lahko postanemo kar koli hočemo, zato moramo zelo paziti, kaj hočemo postati.« Kajti naš nastop (vsi smo le igralci na velikem odru življenja) postane naše življenje in ločiti eno ali drugo postane nemogoče.

Viri in literatura

1. Amir, S. (1974). *Accumulation on a World Scale. Critique of the Theory of Underdevelopment. Volume I*. New York: Monthly Review Press.

2. Campbell, C. (1987). *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
3. Chang, H. (2008). *Bad Samaritans – The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. New York: Bloomsbury Press.
4. Curtis, A. (2009, 13. april). Kabul: City Number One – Part Three: The Lost History of Helmand. Najdeno 7. maja 2011 na spletnem naslovu http://www.bbc.co.uk/blogs/adamcurtis/2009/10/kabul_city_number_one_part_3.html
5. Curtis, A. (urednik). (2002). *The Century of the Self* [televizijska oddaja]. London: BBC
6. Curtis, A. (urednik). (2004). *The Power of Nightmares* [televizijska oddaja]. London: BBC.
7. Curtis, A. (urednik). (2007). *The Trap – What Happened to our Dream of Freedom* [televizijska oddaja]. London: BBC.
8. Dolenc, S. (2011). William Edwards Deming. Ameriški fizik, ki je Japonce naučil, kaj je kakovost. *Dnevnikov objektiv*, str. 27.
9. Fenby, J. (2009). *The Penguin History of Modern China. The Fall and Rise of a Great Power, 1850 – 2009*. London: Penguin Books.
10. Finley, M. I. (1987). *Antična ekonomija*. Ljubljana: Založba Škuc.
11. Frank, A. G. (1978). *World Accumulation 1492–1789*. New York: Monthly Review Press.
12. Frank, A. G., & Gills, K. B. (1996). *The World System. Five Hundred Years or Five Thousand? The 5,000-Year World Sytem. An interdisciplinary introduction* (str. 3–55). London: Routledge.
13. Grant, Michael (1996). *History of Rome*. Velika Britanija: Weidenfeld & Nicolson.
14. Investment Commentary No. 271. From greed to decency. Najdeno 15. maja na spletnem naslovu http://www.wegelin-anlagekommentar.ch/download/medien/anlagekommentar/kom_271en.pdf
15. Jones, A. H. M. (1964). *The later Roman Empire, 284–602: a social, economic, and administrative survey*. Oxford: Blackwell.
16. Kolm, S. (2008). *Reciprocity. An Economics of Social Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Laiou A. E. & Morriison C. (2007). *The Byzantine Economy*. Cambridge: University Press.
18. Li, C. (2001). *China's Leaders: The New Generation*. London: Rowman & Littlefield Publishers
19. Li, C. (2001). *China's Leaders: The New Generation*. London: Rowman & Littlefield Publishers.
20. Lietaer, B. (2001). *The Future of Money: Creating New Wealth, Work and a Wiser World*. London: Century.
21. McKibben, B. (2009). *Deep Economy. Economics as if the World Mattered*. Oxford: Oneworld Publications.
22. Nežmah, B. (2011). Vlak na poti v raj. Iznajdba nove ideološke repatice. *Mladina*, str. 16.
23. Patnaik, P. (2009). *The Value of Money*. New York: Columbia University Press.

24. Rifkin, J. (2004). *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin.
25. Rifkin, J. (2009). *The Emphatic Civilization. The Race to Global Consciousnes in a World in Crisis*. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin.
26. Rossi, P. (2004). *Rojstvo znanosti v Evropi*. Ljubljana: Založba /*cf.
27. Rousseas, S. (1980). *Capitalism and catastrophe. A critical appraisal of the limits to capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
28. Sahlins, M. (1999). *Ekonomika kamene dobe*. Ljubljana: Založba /*cf.
29. Service, R. (2009). *The Penguin History of Modern Russia. From Tsarism to the Twenty-first Century*. London: Penguin Books.
30. Streeck et al. (2005). *The Origins of Nonliberal Capitalism. Germany and Japan in Comparison*. Ithaca: Cornell University Press.
31. Tenney, Frank (1959). *An economic survey of ancient Rome*. New Jersey: Pageant Books.
32. The Breadbasket of South Korea: Madagascar. Najdeno 7. maja 2011 na spletnem naslovu <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1861145,00.html>
33. The Future of Food. A documentary by Deborah Koons Garcia. Najdeno 15. maja na spletnem naslovu <http://www.thefutureoffood.com/onlinevideo.html>
34. Tolstoj, L. N. (1951). *Vojna in mir. Roman v štirih zvezkih. Tretji in četrti zvezek*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
35. Turner et al. (urednik). (2004). *Light Fantastic* [televizijska oddaja]. London: BBC.
36. Wallerstein, I. (1996). *The World System. Five Hundred Years of Five Thousand? World System Versus World-Systems. A critique* (str. 292–296). London: Routledge.